

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української та зарубіжної літератур і методик їх навчання

Кваліфікаційна робота

**СУЧАСНА КОМБАТАНТСЬКА ЛІТЕРАТУРА В ІСТОРИКО-
ЛІТЕРАТУРНОМУ ТА МЕТОДИЧНОМУ АСПЕКТАХ**

**Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма «Середня освіта
(Українська мова і література, англійська мова)»**

здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Стельмаха Романа Руслановича

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
доцент
Скуратко Тетяна Миколаївна

ЗМІСТ

ВСТУП...	3
РОЗДІЛ 1. Сучасна українська комбатантська література: тематичні й художні особливості	8
1.1. Комбатантська література в контексті розвитку сучасної української літератури війни (2014 – 2025 рр.)	8
1.2. Теми героїзму, втрати, пам'яті, морального вибору в сучасній комбатантській літературі	29
1.3. Вплив комбатантської літератури на емоційно-ціннісну сферу читача	34
РОЗДІЛ 2. Науково-методичні засади патріотичного виховання учнів засобами сучасної комбатантської літератури	37
2.1. Теоретичні засади патріотичного виховання засобами літератури війни	37
2.2. Література як засіб формування національної свідомості і ціннісних орієнтацій	39
РОЗДІЛ 3. Специфіка використання сучасної комбатантської літератури у патріотичному вихованні школярів	47
3.1. Принципи добору літератури про війну для уроків української літератури і позакласного читання	47
3.2. Форми та методи роботи з комбатантською літературою на уроках української літератури: методичні рекомендації	49
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	62
ДОДАТКИ	71

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається суттєвими трансформаціями, що переживає українське суспільство в умовах повномасштабної російсько-української війни. У такому контексті літературна освіта, на наш погляд, набуває особливого значення, оскільки її завдання полягає не лише у формуванні читацької компетентності здобувачів освіти, а й у вихованні громадянської свідомості, здатності до критичного осмислення реальності, усвідомлення національної ідентичності, розвитку емпатії та моральної витривалості.

Наголосимо, що мистецтво у всі часи виступало ефективним чинником формування національного духу. Саме митці у найскладніші моменти національного буття в яскравих образах втілювали дух народу, його прагнення до справедливості, свободи – особистісної, національної, духовної. Зауважимо, що творчість митців-воїнів є унікальним і надзвичайно значущим явищем сучасного українського культурного та літературного процесу, що формується в умовах воєнної реальності та безпосереднього особистого досвіду участі у бойових діях. На відміну від традиційної воєнної літератури, створеної з позиції спостерігача чи історичного дистанціювання, тексти митців-воїнів постають як форма безпосереднього свідчення, в якому художнє осмислення подій тісно поєднується з документальністю, емоційною напругою та екзистенційною глибиною.

Вже майже дванадцять років українці виборюють свої національні права, свободу, а разом з тим і витворюють «мистецтво війни». Саме творчість допомагає подолати колективну травму війни, плекати в собі ціннісні орієнтири, не зважаючи на жорстокість реальності, бути високогуманним суспільством, а не духовними сліпцями.

Сьогодні «під кулями» активно твориться нова українська література, література війни. Це не лише тематично нова, а, передусім, екзистенційно необхідна література, яка осмислює граничні стани людського буття: життя і смерть, вірність і зраду, біль втрати і силу спротиву. На відміну від традиційного історичного патріотичного канону, сучасна література війни

характеризується високим рівнем психологізму, документалізму, інтимної інтонації, часто – граничною оголеністю мовлення. Вона твориться не постфактум, а в режимі прямої емоційної та тілесної участі в подіях, тобто – у реальному часі.

Отже, сучасна комбатантська література (творчість митців-воїнів) є свідченням героїчного чину, художнім відображенням жорстоких реалій сучасної російсько-української війни. М. Рябченко наголошує, що «у сучасній Україні комбатантську прозу творять письменники, які були мобілізовані до ЗСУ або ж пішли воювати у складі добровольчих батальйонів, а також ті, хто до війни не мав стосунку до літературного бомонду. У більшій чи меншій мірі їхні тексти належать до літератури факту» [51, с. 89]. Активними творцями сучасної української комбатантської літератури є Саша Буль, Павло Вишебаба, Артур Дронь, Сергій Жадан, Богдан Жолдак, Єлизавета Жарікова, Віталій Запека, Валерія Карпиленко, Сергій Лойко, Петро Мага, Юрій Матевощук, Ігор Михайлишин, Василь Піддубний, Валерій Пузік, Євген Положій, Володимир Пюрко, Сергій Тимофійко, Артем Чех, Ярина Черногуз, Влад Якушев тощо. Зауважимо, що комбатантська література сьогодні твориться лавиноподібним способом, про що свідчить Каталог книжок про російсько-українську війну Ганни Скоріної [63] (Facebook-проект з хештегом «#Книги_про_війну», започаткований з початку російсько-української війни). Він рубрикований за темами, що репрезентує цікавий авторський підхід: книги про війну, які написали військові, учасники бойових дій, військові-журналісти, військові капелани; комікси й артбуки; книги про анексію Криму; поезія війни; дитяча література – безпосередньо творчість чи розповіді дітей і твори письменників для дітей; книги мамів про синів; метафора та війна; преса; навколовійськові (есеїстка, інформаційні війни); наукові книги (монографії, вісники, матеріали конференції, доклади тощо); книжки про російсько-українську війну, які написали іноземці, і видані в Україні; книги іноземними мовами; книги нашої Перемоги.

Вважаємо, комбатантська література сьогодні так активно твориться тому, що її автори прагнуть точно, повно зафіксувати свій досвід війни, нічого не упустивши, щоб ніщо і ніхто не був забутим.

Наголосимо, що сучасна комбатантська література є не лише художнім свідченням, а й інструментом національного опору: вона фіксує злочини, мобілізує пам'ять, формує суб'єктність, деколонізує мислення. Її функція – не лише естетична, а й публіцистична, педагогічна, меморіальна, терапевтична.

Переконані, що у воєнних умовах письмо набуває граничної сили – як акт свідчення, як жест спротиву, як форма виживання й як спосіб утвердження гідності. Ця література не лише про війну – вона зсередини війни, вона говорить не про героїв, а від імені живих людей, які щодня роблять вибір – вистояти й жити.

Наголосимо, що художні тексти про жахіття російсько-української війни уже стали предметом наукових розвідок О. Барташук, Є. Васильчука, І. Галак, Т. Головань, М. Жулинського, С. Журби, Г. Клименко, Н. Кобилко, С. Ковпик, В. Пахаренко, Н. Сеньовської, Т. Скуратко, Г. Токмань, О. Харлан, С. Хороб та ін. Однак, сьогодні ще немає комплексного монографічного дослідження комбатантської літератури війни. Також мало методичних посібників з проблем патріотичного виховання засобами літератури в умовах воєнного навчання. Найбільш відомий – «Живі письменники. Як говорити з дітьми про війну та мир» (2023) [21], розроблений в межах культурно-мистецьких заходів із промоції читання ДУ «Український інститут книги», що реалізована ГО «Смарт освіта» та лабораторією дитячого читання НЦ «МАНУ», але він зосереджується передусім на початковій освіті. Тому наше дослідження є **актуальним і має новаторський характер.**

Метою нашого дослідження є з'ясувати і теоретично обґрунтувати потенціал сучасної української комбатантської літератури як засобу патріотичного виховання учнівської молоді, а також розробити методичні підходи до ефективного використання текстів українських захисників у навчальному процесі в закладах загальної середньої освіти.

Завдання дослідження:

- 1) вивчити стан досліджуваної проблеми в методичних та літературознавчих працях;
- 2) проаналізувати художні особливості літератури про сучасну війну (2014 – 2025 рр.), окреслити її хронологічні та жанрові параметри;
- 3) вказати на тематичну варіативність сучасної комбатантської літератури;
- 3) узагальнити вплив сучасної комбатантської літератури на емоційно-ціннісну сферу читача, окреслити специфіку її використання у патріотичному вихованні школярів;
- 4) обґрунтувати принципи добору текстів українських захисників для уроків української літератури з позакласного читання, запропонувати форми та методи їх вивчення.

Об'єкт дослідження – процес патріотичного виховання учнівської молоді в закладах загальної середньої освіти засобами сучасної комбатантської літератури.

Предмет дослідження – методичні підходи до застосування в освітньому процесі сучасної української комбатантської літератури.

Для вирішення поставлених завдань застосовано комплекс **методів дослідження**: аналіз, порівняння та узагальнення літературознавчих і методичних праць, психолого-педагогічної літератури, змісту документації закладів загальної середньої освіти, цілеспрямоване спостереження, бесіда, інтерв'ю, метод проєктів.

Апробацію результатів дослідження було здійснено в процесі проходження педагогічної практики, а також під час виступів на 4 наукових конференціях різного рівня: III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Проблеми філології: історія та сучасність» (Хмельницький, 21 лютого 2025 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Сучасний масмедійний простір: реалії та перспективи розвитку» (Тернопіль, 9 квітня 2025 р.); III Подільських філологічних читаннях (Хмельницький, 11 квітня 2025 р.); Всеукраїнській

конференції студентської та учнівської молоді «Актуальні питання сучасної філології і журналістики» (Тернопіль, 30 жовтня 2025 р.).

Основний зміст роботи викладено в **одноосібній публікації**:

Стельмах Р. Ідейні домінанти сучасної української літератури війни. Збірник наукових праць «Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика». Хмельницький: Хмельницький національний університет. Випуск 18. С. 69–73.

Практичне значення дослідження. Основні положення та висновки магістерської роботи можуть бути також використані під час викладання у закладах вищої освіти дисциплін вибіркового блоку «Поезія, що твориться під кулями», «Література війни», «Патріотичне виховання дітей та молоді засобами літератури»; в шкільній практиці; в контексті освітнього волонтерства.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (82 позиції), додатків. Загальний обсяг роботи – 76 сторінок, з них – 61 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ 1. Сучасна українська комбатантська література: тематичні й художні особливості

18.1. Комбатантська література в контексті розвитку сучасної української літератури війни (2014 – 2025 рр.)

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну з 2022 року українська література зазнала глибоких трансформацій, обумовлених потребою відображення екзистенційного досвіду нації. Війна стала не лише історичним, а й культурним і гуманітарним потрясінням, яке вивело проблему національного самоусвідомлення, гідності та втрати на передній план художнього осмислення. Література сьогодення дедалі активніше фіксує емоційний, моральний та духовний досвід як цивільного, так і військового населення, ставши важливим чинником формування пам'яті, ідентичності й патріотичної свідомості.

Сучасну українську воєнну літературу доцільно розглядати як сукупність художніх та документально зорієнтованих текстів, що постають у контексті збройної агресії росії проти України, відтворюють досвід існування у ситуації національної катастрофи та формуються безпосередньо в процесі перебігу подій. Ці твори є не лише тематично оновленими, а насамперед екзистенційно зумовленими, оскільки фіксують граничні виміри людського буття. Література війни вирізняється посиленням психологізмом, новим рівнем документальної достовірності, щирістю інтимної інтонації, мовною оголеністю, високою емоційною насиченістю, різноманітними формами рефлексії та правдивою реалістичністю, що виявляється навіть у жанрах казки та фантастики. Характерною ознакою цієї літератури є її творення в умовах «реального часу: тут і зараз».

Сучасна література про війну – це не лише документально-мемуарна проза, а й художні твори різних жанрових форм: повісті, романи, новели, поезія, драматургія, художня есеїстика. У центрі цих творів – доля особистості в умовах руйнації звичного світу, психологічні портрети героїв, виведення наративу жертви та свідка, інтерпретація феноменів втрати, стійкості, любові, зради, гніву та прощення. Така література конструює емоційно-етичний простір

війни, який не зводиться до подієвої фіксації, а трансформується у моральне висловлення, адже «національна література працює, якщо в боротьбі за свободу націю супроводжують її письменники. Як-от під час Революції Гідності, коли українські класики з'являлися в нових образах, поверталися, ставали сучасними й актуальними» [19, с. 111].

Однією з провідних тем є особистий досвід фронту, що подається або з перспективи військового (учасника бойових дій – комбатантська література), або з перспективи цивільної особи (родича, журналіста, волонтера, свідка). Типовими є твори-спогади, листи, щоденники, зокрема книжки Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг», Олени Стяжкіної «Смута», Ірини Цілик «Я і не знала, що моя війна вже почалася». Їх об'єднує зосередженість на внутрішньому стані героя, емоційній напрузі, травматичному досвіді, що іноді передається мовою підкресленої лаконічності або, навпаки, експресивності.

Іншим вагомим вектором є репрезентація образу воїна-захисника, що втілює ідеали патріотизму, людської гідності, беззастережної відданості Україні. Цей образ не романізується, як у літературі минулих епох, а показується в психологічній, моральній складності, із збереженням глибокої поваги до людини. У центрі постає внутрішній вибір, осмислення меж особистої відповідальності, ціни життя й смерті: «інколи стає так невимовно важко, такий вже край. А тоді раптом з'являється думка, що я в найбільш правильному місці на цілу планету. На весь створений час і простір. І маю зараз бути тільки тут. Який чудовий доказ існування» [19, с. 20].

Значна частина сучасної воєнної літератури акцентує тему материнства, втрати та пам'яті, що виражено в таких творах, як «Мій син – кіборг» Марії Вітишин, «Жінка війни» Валентини Захабури, «Ти зробив усе, що зміг» Лесі Орляк. Жіночий голос у текстах про війну виявляє особливу здатність передавати біль втрати, втому, але й силу відновлення й продовження життя.

Окремої уваги заслуговують тексти, в яких звучить тема дітей і підлітків під час війни – як у прозі Галини Кирпи, Галини Ткачук, Наталії Дев'ятко тощо. Такі твори важливі для дитячої та підліткової аудиторії, бо

допомагають осмислити непросту реальність, не травмуючи, а підтримуючи емоційно.

Зауважимо, що сучасна українська література війни характеризується високим ступенем емоційної насиченості, документалізмом, мінімалізмом мовних засобів. Багато творів тяжіють до автобіографічності, рефлексивності, свідчення. Це часто зумовлює поєднання художнього тексту з елементами мемуаристики, репортажу, навіть публіцистики.

Важливою рисою художньої структури є фрагментарність, монтажність, наявність візуальних або аудіоелементів (в есеїстиці та поетичних відеопроектах), а також інтермедіальність – діалог із фотографією, листом, воєнним щоденником, графікою.

Варто зазначити, що в поезії домінують жанри верлібру, поезії-монологу, щоденникового запису, які передають внутрішній досвід, інтимний або громадянський протест. Зокрема, поезія Сергія Жадана, Катерини Калитко, Юрія Андруховича, Олени Герасим'юк, Бориса Гуменюка, Олени Степаненко відзначається багатством художніх метафор, символів, зверненістю до архетипів («мати», «жито», «прапор», «справжнє ім'я»), і водночас граничною лаконічністю й жорсткою правдою реальності.

У воєнних текстах поступово формується новий тип героя – людини, яка не шукає слави, а чинить опір, виконує свій обов'язок мовчки, але внутрішньо зростає як громадянин і як особистість. Зміщується і система цінностей: герої – це не лише ті, хто на передовій, а й ті, хто тримає тил, волонтерить, оплакує, пам'ятає, навчає.

Варто зауважити, що, починаючи з 2014 року, українська література вступила в нову фазу розвитку, пов'язану з осмисленням війни як граничного історичного та гуманітарного досвіду. Анексія Криму, війна на Донбасі, а згодом – повномасштабне вторгнення 2022 року стали тими травматичними, але консолідуючими подіями, що суттєво вплинули на художню продукцію. На цьому тлі формується явище, яке в сучасному літературознавстві набуло умовної назви «українська література війни». Визначення її хронологічних і

жанрових параметрів є важливим для розуміння структури й тенденцій новітнього національного письменства.

Зауважимо, що на сьогодні немає усталеної періодизації літератури війни. Умовно літературу війни можна поділити на три етапи, які, хоча й мають відкриті межі, характеризуються певними тематичними та емоційно-виражальними особливостями:

1. 2014–2016 рр. – *етап початкового свідчення та фіксації факту війни*. У творах домінує документалістика, щоденники, репортажі, мемуари, зосереджені на подіях Майдану, Криму, початку бойових дій на Сході. Основним жанровим виявом стає нон-фікшн, зокрема: Сергій Жадан («Месопотамія»), Сергій Лойко («Аеропорт»), Олександр Вільчинський («В степу під Авдієвкою»).

2. 2017–2021 рр. – *етап поглибленої рефлексії й художнього осмислення*. У цей період зростає частка белетристики, зокрема з'являються романи, повісті, психологічні новели, поетичні збірки, які подають тему війни не лише з фронтового ракурсу, а через призму особистих і родинних драм, внутрішніх трансформацій героїв, соціальних зламів: Вахтанг Кіпіані («Справа Василя Стуса»), Галина Вдовиченко («Наталка»), Галина Вірт («У пошуках істини»).

3. 2022–2025 рр. – *етап повномасштабного наративу та нової хвилі патріотичної літератури*. З початком відкритої агресії Росії на всій території України, в літературі посилюється громадянська інтонація, з'являються нові герої, зокрема воїни ЗСУ, волонтери, медики, переселенці. Художній текст дедалі більше функціонує як засіб документування, терапії та пам'яті. Значущими стали такі твори: Леся Орляк («Ти зробив усе, що зміг»), Олена Герасим'юк («Тюремна пісня»), Валентина Захабура («Жінка війни»), Анна Хромова («Час додому»), Марія Війтишин («Мій син кіборг»).

Сучасна українська воєнна література має багатий жанровий спектр. Серед найпоширеніших форм:

1. Художня проза – романи, повісті, новели, які висвітлюють досвід війни з різних позицій. Вона подає як фронтову реальність, так і життя в тилу,

надає слово військовим, родичам загиблих, волонтерам, переселенцям. Популярними є жанри роману-свідчення, психологічного роману, епістолярної прози.

2. Поезія війни – надзвичайно активна форма естетичного спротиву. Вірші створюються як на передовій, так і в тилу, часто в реальному часі. Серед знакових поетів – Сергій Жадан, Катерина Калитко, Олена Герасим'юк, Борис Гуменюк, Артур Дронь, Юрій Руф тощо. Характерною є відмова від рими, різкій верлібровій структурі, граничній емоційності.

3. Документалістика і нон-фікшн – щоденники, інтерв'ю, хроніки бойових дій. Цей жанр виступає джерелом історичної правди, формує корпус національної пам'яті: Артем Чех («Точка нуль»), Олег Сенцов («Хроніка одного голодування»), Ольга Решетилова («Голос війни») тощо.

4. Дитяча та підліткова література про війну – окрема ніша, яка формувалася поступово й активно розвивається з 2019 року. Такі твори виконують терапевтичну та пізнавальну функції, допомагають дітям усвідомити події без зайвої травматизації. Сюди можемо віднести сучасні патріотичні казки (Дара Корній, Ірина Мацько тощо).

5. Есеїстика – один з гнучких жанрів, який поєднує аналітику, емоцію, візію майбутнього. Серед найпомітніших авторів – Ірина Цілик, Тетяна Терен, Вахтанг Кіпіані.

6. Драматургія – ще малорозроблена, але надзвичайно перспективна галузь. Вистави про війну вже ставляться на сценах України, зокрема за мотивами творів Н. Ворожбит («Погані дороги») тощо.

Література війни 2014–2025 рр. «репрезентує багатогранне художнє поле, що сформувалося під тиском історичної катастрофи. Вона відзначається динамічністю хронологічного розвитку та розмаїттям жанрових форм. Ці твори не лише документують реальність, а й виконують функції терапії, патріотичного виховання, формування колективної пам'яті та національної гідності. Її інтеграція в шкільну програму є необхідною умовою сучасної гуманітарної освіти» [2, с. 77].

Оскільки сьогодні немає ґрунтовних монографічних праць, у яких було б розроблено критерії періодизації та класифікації літератури війни, то ми вдалися до методу інтерв'ю, оскільки нам є цікавою думка людей, які не просто цікавляться і популяризують літературу війни, а й є її творцями. Нашою респонденткою була Надія Сеньовська – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, засновниця й керівниця освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» [44], радниця СУТО Прогресивна Рада Освітян (Тренінговий центр Сертифіковані Українські Технології Освіти), дослідниця сучасної літератури про війну, письменниця. Отож, для пані Надії ми розробили анкету із питаннями, дотичними до нашої теми дослідження (Додаток Б):

1. Що стало поштовхом для звернення до теми війни у вашій творчості?

Особиста історія. Мій чоловік, Олександр Сеньовський, захищав Україну у 2014–2015 рр., і, хоч був поранений (втратив ногу), після початку повномасштабного вторгнення повернувся в ЗСУ.

2. Як особистий досвід (чи досвід ваших близьких) вплинув на художнє осмислення війни у ваших творах?

Я пишу, щоб прожити цей досвід, осмислити його і залишити позаду – як спогад, як знання, як текст. Не можу не писати, бо він буквально знищує мене, не дає жити... Загалом, сучасна література про війну – часто як психотерапія. Автори пишуть, щоб дати собі раду з травмою. І читачі читають, упізнаючи деінде себе, – з тою самою метою.

3. Як ви визначаєте межу між документальністю і художньою вигадкою у воєнних текстах?

Сама – ніяк. Я не воячка, навіть поблизу зони бойових дій не була. До того ж, я – за експертність. У більшості випадків питаю думку чоловіка.

4. Які ключові теми ви вважаєте центральними у сучасній українській воєнній літературі?

Боротьба. Віра. Любов. Перемога.

5. Які жанри, на вашу думку, найефективніше передають правду про війну – поезія, проза, есеїстика? Чому?

Поезія – найчесніша. Але вона передає правду виключно про «емоції в моменті». Зараз лірики про війну неймовірно багато. Пишуть визнані метри й початківці (згадати хоча б проєкти «Голоси», «Поезія вільних», «Голоси війни», «Перед лицем війни» тощо). Цікавими, на мою думку, є тексти українських хахисників: Юрія Руфа, Павла Вишебаби, Артура Дроня, наших тернопільських Юрія Матешука та покійного Михайла Микуса. Проза ж буває дуже різна – від суб'єктивних щоденників до фантастики та фентезі (в яких може бути зафіксовано через художні образи цілком реальний досвід). Найоб'єктивніша проза – документалістика, але вона тоді сильно втрачає в художності (і менше впливає на читача). Зберігає баланс, очевидно, есеїстика. Моя улюблена авторка цього жанру – Оксана Забужко та її «Найдовша подорож». Ще можна назвати нон-фікшн: «Війна з тильного боку» Андрія Любки та моя «Дружина героя: посібник з виживання».

6. Як, на вашу думку, змінився образ героя в українській літературі після 2014 року?

Важко сказати... Від 2014-го року пройшло не так і багато часу, щоб встигла з'явитися достатня кількість романів, які, з-поміж усіх жанрів, найвідкритіше формують і транслюють образ героя. Однак, ті українські романи й повісті, які вже написані, захоплюють щирістю і широким спектром емоцій та етичних й філософських роздумів. А також – різноманітністю жанрів і художніх засобів. Їхні персонажі, серед яких – захисники України, неідеальні, живі й надзвичайно глибоко розкриті (навіть якщо описані всього кількома словами). На них хочеться рівнятися, їх бажається підтримати. На мою думку, найбільше звертають увагу на себе романи «Доця» і «Шептуха» Тамари Горіха Зерня, «Життя Марії», «Тамплієри» та «Інтернат» Сергія Жадана, «Цуцик», «Герої, херої та не дуже» Віталія Запеки та повісті «У степу під Авдіївкою» Олександра Вільчинського... І, звісно, не Можу не назвати власну повість, перекладену та видану в Польщі, етнічне фентезі «Покровитель добровольців».

7. Яку реакцію читачів ви найчастіше отримуєте на свої тексти про війну?

Усе залежить від того, чи потрібен певному читачу цей конкретний текст. Хтось стежить за моїми віршованими оновленнями, навіть висловлює вдячність – за підтримку. А хтось не читає і читати не буде, не має настрою, потреби. Радую, що не ганили жодного разу)) Це про вірші. Стосовно прози... Ті тексти, які доступні для читання на платформі «Аркуш» (фентезі-оповідання про те, як наші давні боги допомагають нам боротися з москалями), викликають подібну реакцію: їх або не читають, або висловлюють підтримку мені як авторці. Ну а книга у жанрі нон-фікшн «Дружина героя: посібник з виживання» ще тільки готується до друку. Побачимо).

8. Чи звертаються до вас вчителі або школярі після ознайомлення з вашими творами? Які питання вони ставлять?

Педагоги (і бібліотекарі теж) звертаються. Запрошують на творчі зустрічі, читання. Школярі – нечасто. Або ввічливо дякують, або запитують щось конкретне в межах своїх перших літературно-критичних досліджень (про мої тексти вже було дві роботи в МАН).

9. Як, на вашу думку, сучасна література про війну впливає на світогляд підлітків?

Якщо підлітки читають... українською... про війну – дуже добре! Я вірю, що ці тексти стимулюють у їхніх душах розвиток і людяності, і патріотичності.

10. Чи вважаєте ви, що твори про війну мають бути обов'язковими у шкільній програмі? Якщо так – які саме?

Безумовно, мають бути! А от які саме... Залежно від віку чи вподобань. Я б дала вчителю короткий перелік якісних текстів різних жанрів, щоб можна було кожній дитині знайти щось для себе. Є ж і вірші, і комікси, і повісті, навіть фентезі! Особливу увагу варто приділити письменникам того регіону, в якому живуть учні. І ще одне: наші захисники пишуть не лише про війну. Наприклад, у Віталія Запеки є чудові дитячі книги «Полінка» та «Полінка в Королівстві

дурниць». Можливо, з таких і варто починати. Не «воїн пише про жахіття фронту», а «захисник творить для дітей».

11. Які методи, на вашу думку, є найбільш дієвими у шкільній роботі з воєнною тематикою?

Узагальнюючи і власний педагогічний досвід, і діяльність освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі», можу сказати: кожен учень після обговорення будь-якої теми, дотичної до сучасної війни (а, що б педагоги не організовували, це має завершуватися обговоренням!) має знайти для себе відповіді на два запитання: 1) як це стосується мене особисто і моєї сім'ї? 2) що я можу зробити, як допомогти просто зараз?

12. Чого, на вашу думку, варто уникати педагогам, коли вони говорять із дітьми про війну через літературу?

Тут, швидше, має йтися не про те, чого уникати, а про те, що робити. Виявляти тригерні теми (у кожного вони свої) і торкатися їх вкрай обережно, домовляючись про обговорення, питаючи дозволу. Зовсім уникнути не вийде, та й це не варіант, на жаль...

13. Яким ви бачите розвиток української воєнної літератури найближчими роками?

Із нетерпінням чекаю на появу нових романів. І драм. Вірю, що з часом з цього шаленого океану текстів про нашу війну виокремиться чимало крутих зразків нової української класики.

14. Як війна змінює саму природу письма, мову художнього тексту, образ мислення автора?

Тут треба аналізувати творчість кожного конкретного автора... У мене, наприклад, спершу змінилася й оновилася тематика (війна, туга, тривога, боротьба тощо). А пізніше трансформувалася вже й образ автора в поезії. Я почала писати від імені спільноти, яка бореться. Можна сказати, віднайшла свій народ, своїх.

15. Яке слово або образ, на вашу думку, найточніше втілює сучасну Україну в умовах війни?

Свобода – як давня богиня, як символ боротьби й перемоги, як ключовий концепт нашої картини світу й філософська основа життя українців.

Наголосимо, що інтерв'ю з пані Надією допомогло нам окреслити хронологічні та жанрові параметри літератури війни (2014 – 2024 рр.). А також під час спілкування із нашою респонденткою ми більше дізналися про її творчість, що теж нас зацікавило, адже Надія Сеньовська творить сучасну літературу війни.

Цікавою у цьому контексті нам видалася поетична збірка Надії Сеньовської «Війна і те, що після неї», яка відкривається символічною поезією:

Їдеш на Київ. Я помолюся в церкві.

Як же без тебе, як же за тебе страшно!

Кожна частина тіла – як голі нерви,

Дихати важко, ніби навколо хаща.

Звісно, мовчала. Щось від тривоги вило.

Дихає доня. Спокій будинком ходить.

Кожна секунда репається безсило.

Там, на Майдані – аура перешкоди.

Хтось ще заплаче. Хтось не прийде

ніколи.

Рідні застигли між молитов свічками.

Київ – як вибір. Хто до чийого столу?

Краються криком душі на крилах зламу [54, с. 5].

Ця поезія є своєрідним відкриттям майданно-воєнної тематики у творчості Надії Сеньовської. Вона уже тоді, під час Майдану, присвячуючи поезію своєму чоловікові, начебто відчувала / передчувала щось недобре: «Дихати важко, ніби навколо хаща» [54, с. 5]. Бо ж, напевно, знала, що у її чоловіка – один вибір («Київ – як вибір. Хто до чийого столу?») – встати на захист своєї батьківщини.

В одному з інтерв'ю Олександр Сеньовський так прокоментував ті події: «У мене була гарна робота, проте я був незадоволений всім тим, що коїлось навкруги. У мене також було своєрідне почуття провини, бо коли на

Майдані була перестрілка, я лежав із запаленням легень. Крім того, мої друзі пішли в АТО. Мені складно пояснити, що саме мене мотивувало піти на війну. Я не є кадровим офіцером, я доброволець. Мобілізований, але прийшов в воєнкомат добровільно». А потім було п'ять місяців на передовій, важке поранення, ампутація кінцівки, вболівання за побратимів... Усі переживання за свого чоловіка Надія Сеньовська виливала у поезії:

Боже... Не покинь!

боже, не покинь...

боженепокинь

боже, не покинь хоч ти мого безголов'я! [54, с. 6].

І у цій складній ситуації Надія Сеньовська знаходить розраду лише у Творця, лише у Нього випрошує/вимолює спасіння для чоловіка, України:

молитися – це ковтати твоє ім'я

спрагло, кожену букву – як задум Творця

війна – то антиматерія

а ми?

а я? [54, с. 6].

Народжена в екстремальних умовах збірка віршів – епічно-емоційний літопис чекання, де «кожна секунда – п'ятниця страсна», де «чекати – як вмерти». В екзистенційній дилемі бути чи не бути вибір зроблено таки на користь жити. Не одразу. А крізь «схудле серце», «очі, повні страху», «згусте повітря» і «зупинений час».

Оте «хочеться плакати, вити, кричати / Хто захистить дрібку щастя у світі» [54, с. 7], наче новітній плач Ярославни без сліз і патетики. Він не так молитовний, як сповідальний. Чи точніше – це сповідально-молитовний чин душі, що самовіддано любить, кохає. Всупереч безсиллю виринає дуже сильний образ індійської вдови, яка вже в ашрамі. Її ашрам – це поезія любові. Вона відпускає її в простір як оберіг, як згусток сили, що допомагає встояти і вистояти. Собі та йому. Щоб повернутися і народити сина «з такими ж очима й ногами, такого ж закрито-впертого й дорогого».

Хочеться плакати, вити, кричати.

Хто захистить дрібку щастя у світі?
Легко байдужість притягує статки.
Тільки тримайся! Тільки приїдь-но!
Спека – а в серці так задощило!
Пагорби віри риє ярами.
Хай все ламає – тільки не крила.
Хай не настане «Вічная пам'ять» [54, с. 7].

Заклик: «Тільки тримайся! Тільки приїдь-но!» – це та ниточка віри, яка допомагає втримати розпростертими крила любові, надії. І як добре, що її крила поезії втримали, дали силу чекати:

Чекати – як вмерти.
А ночі уже не тануть,
Бо холоду є в достатку.
І тиша щемить іконами.
А квіти – щоби не цвинтарні.
Дорога – щоб лиш не падав ти.
Любити? Доценту! [54, с. 12].

Так воно і сталося! Сильні і люблячі таки мають щастя! Це треба вміти поділитися своїм безсиллям так, щоб воно стало силою:

Сказати, що я боюся –
промовчати.
Мене відверто немає
в наявності.
Душа блукає між скелями,
Товтрами,
Ламають психіку будні
проявлені.
Давай візьмемось за руки
хоч душами.
Тривога спільна підсилює
принципи.

Я вчинки всі твої визнаю
слухними,
Молитви стануть не нитками –
Линвами [54, с. 13].

Вірші рвуть душу оголеністю нерву, бентежать відвертістю, захоплюють цілісністю характеру. І їх важко та й навіть не потрібно аналізувати. Хочеться читати, відчувати і вчитися, як можна перемагати.

У часі, міжчасі чи позачасі кожен віднайде власну дорогу до радості. Важливо не схибити, не заблукати, не опустити крил. Це вдалося Надії Сеньовській, вдасться й нам.

Ліричний герой Надії Сеньовської – внутрішня краса, психологічна неординарність, неповторність «Я», призначення на землі людини, основним гаслом якої є творення добра для Інших:

Щось мені тривожно сьогодні:
Вітер досягає до серця.
Втома душить, спокій як злодій.
Ніжність підступає: «Не сердься!»
Замість снів і висновків – пам'ять
І молитви шаль над дахами.
Скільки часу, рідний, зосталось
Шрами випікати сльозами? [54, с. 17].

Кожна поезія із збірки «Війна і те, що після» оповита тугою, насичена болем. Тут у кожному рядку тривожність, у кожному символі – багатозначність і щирість, відвертість, оголеність почуттів, емоцій:

Ти не сказав нічого, бо заборонено,
Я обгорталась мовчання старими плахтами,
Небо ділили чайки разом з воронами,
А головним було не почати плакати.
Не перекрити струму із дому світлого,
Щоб не ослабли руки й душа зі зброєю,
Щоби вціліло небо живе над дітками,

Щоб мати силу вистояти й відстояти [54, с. 23].

Закінчується збірка теж символічною поезією, яка всилає оптимізм, віру, що Господь «скерує», що завтра будуть інші дороги, іншими нитками шиті:

Життя просте і шалене.

Чого Ти прагнеш сьогодні?

Чого Ти хочеш від мене,

Мій Пане, Друже, Господь мій?

І щастям, й болем значена

Дорога плутає. Всує?

Чого Ти хочеш від мене?

Куди мене Ти спрямуєш? [54, с. 54].

Вважаємо, що поезіям Надії Сеньовської притаманна кордоцентрична природа світобачення, коли ключем до розуміння людини і сотвореного Богом світу постає не рефлексивно-аналітичне, а інтуїтивно-духовне начало. Надія Сеньовська у своїй поезії пропагує ідею самопізнання, невтомного пошуку свого земного призначення (спорідненої праці), розвиває тему всеприсутності Бога в природі, проявлення Його невидимої натури через видимі знаки довкілля, розробляє мотиви смерті для світу з його марнотною гонитвою за привілеями й почестями і духовного Преображення особистості. Всі ці ідейно-аксіологічні паралелі багатогранно віддзеркалені в художніх текстах авторки, зокрема найприкметніше виражені на трьох рівнях: персонажному; мотивному; образно-символічному.

До літератури війни також можемо віднести і авторські молитви Надії Сеньовської (#новітні молитви), які становлять своєрідний щоденник війни.

Для Надії Сеньовської шлях до Бога пролягає через серце, оприявлення Незбагненого відбувається на рівні інтуїції, прозріння духу:

В наших очах

жодного натяку на божевілля -

тільки політ.

В наших руках

жодної хлібної шкірки зі сіллю...

Тільки лиш слід

того добра:

доброго борошна, доброго речення,

добрих думок.

Кров – не роса.

Ми не пригнічені, просто приречені.

Крок. Знову крок. (Facebook)

Новозавітна етика любові – невід’ємна світоглядна максима Надії Сеньовської:

У мені відкрилась глибина й гіркота...

А сліпі не бачать: ця війна – то про всіх!

Чи не помилявся Бог, коли нас прощав?

Чи не більша втіха, боротьба, а не біг?

Ще мені відкрилось розуміння основ.

Не почують пісні ті, хто вуха зактив.

Не спаскудив Вічність хто боровся і йшов.

Воля – то насправду головне диво з див (Facebook).

Уміння дивуватися світові, незбагненній Божій премудрості не тільки споріднює тематичні горизонти релігійної лірики Надії Сеньовської, формує самотутній тип творчого мислення, в якому поетика францисканської простоти органічно поєднується з діалектичною глибиною християнського екзистенціалізму. Наголосимо, що поетеса культивує форму вільного вірша, мабуть, найбільш вдалу для виявлення внутрішнього духовного досвіду.

Християнин шукає опори в щоденних канонічних молитвах: «Царю небесний», «Отче наш», «Помилуй мене, Боже...», «Вірую», «Богородице, Діво, радуйся!» Для авторського «Я» Надії молитва – особлива форма спілкування з Всевишнім, спосіб довірити Йому найсокровенніше: думки. Це можливість попросити зцілення для душі мовою, не подібною до інших. Так, перефразовуючи «Царю небесний», лірична героїня не боїться свого внутрішнього голосу: «Царю небесний, утішителю, навчи нас радіти, / бо

сумувати ми добре вміємо. / Душе істини, навчи нас вірити / так само легко, як ми розчаровуємося... / ... Прийди і вселися в нас, / Тих, що власну пустку самі заповнити не можуть. / І, перш за все від нас самих, / спаси, благий, душі наші» (Facebook). Усвідомлення власного безсилля якраз і стає пошуком сили в Бозі. У звертанні до Отця нашого прочитується глибока втома від щоденної марноти, що віддаляє від щирої віри. Єдиний вихід із страждань, породжених втомою, – прощення: «Ти прости нас усіх, що сховали під мулом / пересолених слів зачерствіле минуле / і забули ким стали і як». Продовженням теми зв'язку з Богом через прохання про покаяння і навчання простежується в рядках «Майже 50-й псалом». Тут немає жодного вербального натяку на війну, проте її присутність відчутна на підсвідомому рівні, саме вона, війна, породжує страх за майбутні покоління. «Хай вина крові буде тільки на нас, а не на наших дітях. Захисти нас від даремних жертв», – своєрідна спроба домовитись із Богом, аби людство почало свій наступний день з чистого аркуша. Перифраз: «Вірую! Що я живу у цьому світі тривимірному. / Що на мені ми остаточно не вимремо» (Facebook), – своєрідне підтвердження нерозривного зв'язку з Отцем, Сином і Духом Святим, сподівання на життя прийдешніх поколінь. Щирою довірою просякнуте звертання до Богородиці як соратниці. Тут Надія Сеньовська наважується продовжити канонічну молитву словами: «Богородице, Діво, радуйся! / І навчи нас радіти теж... / Трансформуй наші скарги вдячністю, / Поки серце іще дзвенить» (Facebook). Допоки ми на землі, лише Божа наука – ліки для розуму, тільки любов є сенсом буття, а щирість – шлях до Бога всередині себе.

Авторка вдається до сукупності прийомів з метою чіткішого вираження думок, почуттів, емоцій ліричного персонажа. І наративна форма творення вірша, і низка художніх прийомів, як і залучення в структуру текстів усної народної творчості, міфології, сприяє естетичному ефекту сприйняття художньої правди в процесі прочитання; підсилює естетизацію й звернення автора до широкого застосування тропеїзації, що виконує в поетикальному полі центральну зображально-виражальну функцію. В двох великих поетичних творах сюжетна лінія побудована у формі розповіді, але так, що авторське

ліричне «Я» приховано за словами і фразами ліричного героя, за езотеричною інтуїцією, яку читач мусить декодувати.

В молитвах Надії Сеньовської постає український емоційно-вольовий, кардоцентричний антропоцентризм, потяг до рідних просторів, стихійного самовираження ліричних героїв в органічній єдності з природою і духовним звеличенням Всевишнього, дії і помисли яких зверненні, як у Шевченка до Пречистої Діви Марії: «Воззри, Пречистая, на їх, / Отих окрадених, сліпих / Невольників» (Facebook), так й у Надії Сеньовської ліричний герой часто звертається до Пречистої із прощенням за земні гріхи.

Зазначимо, що поетеса надає перевагу мовним метафорам, іншим зображально-виражальним засобам; естетичне поле формують метонімічні портрети, деталі, дитинність (любов до дітей, концепція дитини у світогляді дорослих), звернення до «другорядних» композиційних елементів, «зодягання» їх у форму ірреальності й містичності (сни, галюцинації, аберація пам'яті, раптові сповіді, екстатика), різновекторний образ наратора (резонер, хронікер, анонімний спостерігач з певними інтенціями і реальна дійова особа в «Благанні»). Вважаємо, що естетичну концептуальну функцію підсилюють етнічно марковані символи, оніричний продукт підсвідомості й заголовки кожної молитви.

Можемо зазначити, що сакральний світ, змодельований поетесою, виступає антитезою профанному, світському, щоденному. В молитвах Надії Сеньовської сакральне, духовне марковано антиподом до життєвих матеріальних принципів, меркантильності суспільства. Хоча в сучасному клерикальному просторі, житті духовенства початку ХХІ століття спостерігаємо помітні зміни відповідно до потреб часу, бачимо, як священники у побуті не відмовляються від матеріальних благ, їздять на дорогих авто, мають шикарні квартири, купляють земельні ділянки... Іншими словами, метамова творів Надії Сеньовської, її вагоме творче напрацювання утворює грандіозний позатекстовий контекст, головне ядро якого випромінює естетичну неосяжність – моделювання світу і людини в ньому. Антропоцентризм закодований у звеличенні духовної краси літературного героя, який у своєму серці несе любов

до Всевишнього, боязнь порушити десять заповідей Божих.

На нашу думку, саме плідною формою вияву світоглядних ідеалів у поезії Надії Сеньовської стала молитва – не канонічна, а оригінальна, авторська, вкладає в уста героїв, вписана в оповідний контекст, чи оформлена у самостійний твір (своєрідний цикл молитов, який авторка присвячує важким воєнним подіям в Україні). Свої молитви Надія Сеньовська висвітлює щодня на своїй сторінці у Facebook, ведучи своєрідний воєнний щоденник.

Аналізуючи молитовний дискурс Надії Сеньовської можемо виокремити такі жанрові різновиди молитов, як: молитви-прохання (за добру долю України, завершення війни, навернення усіх грішних, прохання покарати усіх катів України, наблизити Перемогу у жорстокій війні), молитви-подяки і молитви-прослави (похвали, гімни), молитви-сповіді (покаяння) і молитви-споглядання (рефлексії), і навіть – молитви-докорання (авторка докоряє Всевишньому, що допустив прихід на її рідну землю жорстоку війну). Деякі з молитов Надії Сеньовської безпосередньо звернені до Господа як Начала всього, інші – до святих, передусім – до Діви Марії, ще інші – до природи як одуховненого відображення Творця, а чимало – до сакралізованих цінностей внутрішнього світу: Батьківщини, родини, творчості.

Зазначимо, що на відміну від канонічних молитовних текстів, твори Надії Сеньовської не взоровані на усталені схеми, хоч подекуди виявляють асоціативну спільність із ними.

Сакральні мотиви-поезії Надії Сеньовської різноманітні, багатоаспектні, в них чергуються «власна віра», винесена з рідного дому, та релігійний досвід. Звідси, вважаємо, у поетеси філософсько-моральний аспект церкви може зіставлятися із загальною молитвою чи народною набожністю.

У сфері композиційно-формального вираження творчий почерк Надії Сеньовської іманентно тяжіє до музичної пластики. Це зумовлено специфікою художнього мислення поетеси, його синергетичною природою, схильністю до стильової й жанрової поліфонії, а також незмінною націленістю авторки на повноту естетичного світовідтворення як одну з фундаментальних основ моделювання цілісної і всеохопної панорами буття в його сакральній іпостасі.

Художній світ молитовної поезії Надії Сеньовської наскрізь органічний, укорінений в архетипних пластах української ментальності й оснований на аксіологічних підвалинах релігійного досвіду. Визначальними для творчого почерку письменниці є дві домінанти – модерність форми з постійним експериментаторством у царині художнього вираження і незмінний релігійно-філософський зміст, зосереджений у архаїчних глибинах загальнолюдської духовності. На основі цього формується калейдоскопічна панорама художньої дійсності, в об'єктиві якої взаємодіють, відштовхуються і постають у найтіснішому зближенні сакральні смисли різних релігій, культурних епох і часових періодів, сполучаються реалії особистого й загальнолюдського духовних досвідів. Усе це, відбите в оригінальні жанрові форми й відтінене самобутньою тональністю художнього слова Надії Сеньовської, творить авторську модель поетики сакрального, реалізовану в її поетичному доробку.

Вважаємо, що Надія Сеньовська зуміла витворити власну художню модель сакрального, поетикальна специфіка якої залежить від її світоглядних орієнтирів, своєрідності її творчого почерку. Поетикальна маніфестація сакрального – одна з визначальних констант художнього світу Надії Сеньовської. Це ілюструють різножанрові поетичні твори письменниці. Світоглядною домінантою авторки є християнська релігійність, окреслена на тлі міфології й фольклору України. Своєрідність авторської релігійно-філософської моделі буття органічно репрезентує ідейно-змістовий рівень творів. Інтерпретація поетики сакрального виявляється тут через домінуючі образи й мотиви.

Багатогранна ідейно-змістова, жанрово-стильова і мовностилістична палітра поезії Надії Сеньовської виявляє органічне тяжіння авторки до релігійно-філософського осмислення буття крізь призму вічних, сакральних істин. Гуманістична за суттю й виразно модерна за формою вислову поетична творчість письменниці постає самобутньою сторінкою сучасної української літератури, яка в складних воєнних умовах торує власний шлях духовно-естетичного пошуку, взоруючи на найкращі надбання вітчизняного і світового поетичного слова.

Мова молитов Надії Сеньовської складна, а її висловлювання в справах віри, сакральності чи релігії стосуються Бога, який є творцем ідеального світу, до якого людство посилає свої прохання і надії. Це є назагал Бог, який дозволяє здолати «темряву існування» людської реальності.

Зазначимо, дослідження молитовної лірики Надії Сеньовської, простеження духовної еволюції і шляхів становлення поетичного таланту, що відбувається передусім у руслі розвитку християнської традиції і несе потужний духовний заряд, а також увиразнення морально-християнських проєкцій в їх художньому світі належить до безумовно перспективних напрямів сучасного літературознавства, яке повертається до духовних праоснов. У поетичних творах поетеса постає як людина глибоко віруюча, яка знає ціну Божого Слова й глибоко обізнана з біблійними текстами. Особливо широко використовуються Надією Сеньовською релігійна лексика, біблійні образи, тематика Старого та Нового Завітів у її авторських молитвах, присвячених важким воєнним діям в Україні, які авторка щоденно публікує на своїй сторінці у Facebook.

Отже, авторські молитви Надії Сеньовської – самобутні й оригінальні, багаті на форми й засоби художнього вираження, глибокі за змістом і способами оприявнення вічних істин, а їхнє значення в літературному просторі сучасної доби надзвичайно вагоме.

Вважаємо, що уся поетична творчість Надії Сеньовської міцно закорінена в триєдиному світі: Бог – Україна – Людина. Все це тримається на вірі, яка не дозволяє розпастися цільному всесвіту, вірі, яка втілює надію у нашу велику національну Перемогу, у світле майбуття для України. Віримо, що це світле майбуття ми зуміємо вимолити у Всевишнього в тому числі і молитвами Надії Сеньовської.

В усьому масиві сучасної української літератури війни вагоме місце посідає комбатантська література (література, творена нашими Захисниками і Захисницями). Прикладом такої літератури є твори Станіслава Асєєва, Гліба Бабіча, Саші Буля, Павла Вишебаби, Людмили Горової, Руслана Горового, Бориса Гуменюка, Артура Дроня, Сергія Жадана, Єлизавети Жарікової, Віталія

Запеки, Валерії Карпиленко, Максима Кривцова, Марка Лівіна, Андрія Любки, Петра Маги, Юрія Матевощука, Михайла Микуся, Євгенії Подобної, Олександра Положинського, Валерія Пузика, Юрія Руфа, Олени Стяжкіної, Сергія Тимофійка, Михайла Ухмана, Артема Чеха, Ярини Черногуз тощо.

Для творчості митців-воїнів характерна особлива автентичність, зумовлена переживанням граничних ситуацій – зіткненням зі смертю, втратою побратимів, постійною загрозою для життя, моральним вибором та відповідальністю. У таких умовах художнє слово стає не лише засобом самовираження, а й способом психологічного самозбереження, рефлексії та внутрішньої стабілізації. Літературний текст виконує функцію фіксації особистого та колективного досвіду війни, перетворюючись на форму культурної пам'яті та історичного свідчення.

Жанрова палітра творчості митців-воїнів є надзвичайно різноманітною та охоплює поезію, прозу малої форми, щоденникові записи, есеїстику, документально-художні твори, фронтові нотатки, а також гібридні жанри, що поєднують елементи художнього листа та репортажу. Особливу популярність набувають поетичні тексти, які завдяки своїй лаконічності та емоційній насиченості здатні передавати миттєві психологічні стани, інтенсивність переживань та травматичний досвід війни.

Тематично творчість митців-воїнів зосереджена навколо осмислення війни як екзистенційного випробування особистості та нації. Провідними мотивами є братерство і побратимство, жертвність і відповідальність, страх і подолання страху, пам'ять про загиблих, трансформація особистості в умовах війни, переосмислення зрозуміти дому, свободи, обов'язку та любові. Водночас значне місце посідає тема мови як маркера ідентичності та зброї культури

Художня специфіка текстів митців-воїнів виявляється в поєднанні експресивної образності з жорсткою правдивістю викладу. Автори часто відмовляються від надмірної метафоризації чи романтизації війни, віддаючи перевагу лаконізму, фрагментарності, верлібровій формі, внутрішньому монологу. Така стилістика зумовлена самою природою травматичного досвіду,

що не піддається повному раціональному осмисленню і відтворюється через уривчасті, емоційні фрази.

В громадському вимірі творчість митців-воїнів виконує важливу виховну та світоглядну функцію. Вона сприяє формуванню національної свідомості, патріотизму, емпатійного ставлення до захисників України, а також служить засобом протидії дезінформації та викривленню історичної правди.

Отже, сучасна українська література війни становить важливий сегмент національного гуманітарного дискурсу, який відображає як особистісні драми, так і загальнонаціональну травму. Тематична багатовекторність (фронт, тил, втрата, стійкість, материнство, дитинство, безнадія, пам'ять), а також особлива художня мова цих творів (поєднання ліризму з правдою факту, психологізм, документальність, фрагментарність) зумовлюють їхню високу пізнавальну, етичну й виховну цінність. Такий масив літератури потребує подальшого аналітичного осмислення та педагогічного включення в навчальний процес, адже саме через художній досвід здобувачі освіти можуть глибше зрозуміти сучасну історію України, сформувати власну систему цінностей та національну ідентичність.

18.2. Теми героїзму, втрати, пам'яті, морального вибору в сучасній комбатантській літературі

Сучасна українська література, що постала у відповідь на події війни з Росією, вирізняється тематичною багатовекторністю та глибоким психологізмом. Серед доміантних мотивів, що окреслюють її естетико-гуманітарний простір, виокремлюються теми героїзму, втрати, пам'яті й морального вибору. Ці теми не лише структурують художню тканину текстів, а й акумулюють ціннісні смисли, що формують національну ідентичність і збагачують морально-етичну свідомість читача.

Зауважимо, що поняття героїзму в новітній воєнній літературі трактується не як пафосне возвеличення дій, а як глибоко усвідомлена

відповідальність перед собою, іншими та державою. Герой – це не міфологізована постать, а конкретна людина, що діє в межах реального часу і простору, здатна на вибір, самопожертву, витримку. У творах Лесі Орляк («Ти зробив усе, що зміг»), Артема Чеха («Точка нуль»), Марії Вітишин («Мій син – кіборг») образ героя постає не ідеалізованим, а багатовимірним – з переживаннями, страхами, гідністю, болем: «Герої не втомлюються, не жаліються, не падають духом, не втрачають здоров'я, не потребують заміни...» [19, с. 32].

Такий герой не завжди є воїном у класичному розумінні; ним може бути волонтер, мати, яка втратила сина, дружина, яка втратила чоловіка, воїн, який втратив побратима, лікар, учитель, журналіст, капелан тощо. «Героїзм набуває значення щоденного, «тихого» подвигу – від перебування на передовій до тривалої служби у тилу. Автори прагнуть передати внутрішню моральну силу персонажа, що чинить опір злу не заради слави, а в ім'я справедливості, свободи, життя» [77, с. 120]. Отож, однією з ключових тематичних ліній сучасної української воєнної літератури є осмислення особистого фронтового досвіду, який репрезентується або з позиції безпосереднього учасника бойових дій – військовослужбовця, або з погляду цивільного наглядача, що виступає свідком: «А у нас тут поле бою / А у нас тут блокпости... / Слова візерунки долі / Слід хреста на моїм плечі / Три самотні зозулі в полі / Кують не роки а мечі / Ті мечі що кують зозулі / Значать долю мою навхрест / Нащо тіло – ловити кулі / Нащо вмер – щоб знову воскрес» [16].

У згаданих творах, а також у поезії Олени Герасим'юк, Бориса Гуменюка, Катерини Калитко образи загиблих не зникають з наративу – вони перетворюються на символічні фігури пам'яті, через які автори осмислюють феномен смерті як частини історичної правди. Мотиви розпачу, гніву, протесту органічно поєднуються з мотивами вдячності, обов'язку, продовження життя. Таким чином, літературна втрата не є кінцем, а радше переходом у вимір пам'яті.

Втрати – фізичні, духовні, ідентифікаційні – стали одним із найболючіших досвідів, що знаходить своє відображення у численних художніх

творах. Література війни документує смерть як невід'ємну частину буття, але робить це виважено, без надмірного натуралізму. Втрата зображується не лише як трагедія, а й як каталізатор внутрішнього переродження особистості. Але з протилежного боку література війни «дарує» світло віри, надії, любові, бо «якщо й варто писати про щось під час війни, то не про війну, а про людей» [18, с. 106], про їхню велику любов до усього свого, рідного, бо «Любов рие окопи, і живе в них, / і гризе у них лід із розрізаної пляшки, / коли хоче пити у мінус двадцять. / Любов виходить на бойові чергування, / піднімається на позиції / з грижами, з температурами, із простатитами, / із контузіями, з астмами і алергіями, / з високою імовірністю / не повернутися, / з думками про когось / найважливішого. / Все зносить, вірить у все, / сподівається всього, все терпить!» [19, с. 101].

Уся сучасна література війни пронизана ідеєю гуманізму, віри в Людину, яка протистоїть злу, темряві, бо «людина має здатність любити, ненавидіти, пам'ятати, зворушуватися, сумувати за минулим, сумувати перед майбутнім, сумувати в моменті, радіти без причини, бажати того, чого ніколи ще не бачила, думати і планувати, аналізувати і робити висновки, співати, кричати і шепотіти, влаштовувати одне одному сюрпризи, зізнаватися в коханні. А ще – відчувати ностальгію, ревності, гордість за дітей, лінощі перед роботою, натхнення, моральну втому, переживання за іншого, співчуття, захоплення кимось... Всередині людини – спогади про пережите, мрії про майбутнє, туга за кимось, ненависть до кривдника, мужність захистити слабшого, сильніша за відстань любов, смак улюбленого морозива і запах поту після футболу, властивість чхати, коли дивишся на сонце, вміння бачити сни, відчуття тягlosti поколінь. І ніжність» [19, с. 16].

Зауважимо, що в сучасній українській літературі війни загалом і комбатантській зокрема виокремлюється тема пам'яті.

Концепт пам'яті посідає одне з центральних місць у сучасній українській комбатантській літературі, оскільки саме пам'ять є ключовим механізмом осмислення воєнного досвіду, фіксації травматичних подій та формування національної ідентичності. В умовах війни художній текст стає

простором збереження індивідуального та колективного досвіду, протиставляючись забуттю, витісненню та спотворенню історії.

Важливим аспектом концепту пам'яті є колективний вимір, пов'язаний із пам'яттю для загиблих побратимів та громадянських жертв війни. Комбатантські тексти часто виконують функцію своєрідного меморіалу, в якому імена, деталі біографій, побутові дрібниці зберігаються як акт моральної відповідальності перед тими, хто не повернувся з війни. Пам'ять у такому випадку набуває сакрального значення і постає як етичний обов'язок живих, форма продовження буття загиблих у слові. Саме тому, на нашу думку, в сучасній українській літературі війни виокремився пласт пам'ятувальної літератури, метою якої є нести світло пам'яті про загиблого побратима, сина, чоловіка, батька, брата, друга, воїна-Героя.

У сучасній комбатантській літературі пам'ять також осмислюється як поле боротьби за історичну правду. Протистояння офіційним, пропагандистським чи спрощеним наративам війни зумовлює прагнення авторів зафіксувати «незручну» правду – страх, розгубленість, втома, моральні сумніви, внутрішні злами особистості. У цьому контексті пам'ять стає інструментом опору маніпуляціям, способом утвердження автентичного досвіду війни та збереження національної гідності.

Окремого значення набуває взаємодія пам'яті часу. У комбатантських текстах минуле, теперішнє та майбутнє часто співіснують одночасно, стираючи хронологічні межі. Спогади про довоєнне життя контрастують із воєнною реальністю, актуалізуючи втрату звичного світу, а звернення до майбутнього пов'язані з надією на перемогу, відновлення й зцілення. Таким чином, пам'ять виконує не лише ретроспективну, а й проєктивну функцію, формуючи образ майбутнього крізь призму пережитого.

Зауважимо, що художні способи репрезентації пам'яті в сучасній комбатантській літературі є різноманітними: символіка повторюваних образів (дорога, дім, руїни, тиша після вибуху), тілесна пам'ять, що зберігає біль і страх, мовна пам'ять, закорінена у використанні живої розмовної мови, військового

сленгу, діалект. Все це сприяє створенню ефекту документальної достовірності та емоційної напруги.

У контексті літературної освіти концепт пам'яті у комбатантській літературі має вагомий виховний потенціал. Ознайомлення здобувачів освіти із такими текстами сприяє формуванню історичної свідомості, емпатії, моральної відповідальності та усвідомлення цінності людської життя. Водночас робота з темою пам'яті допомагає осмислювати війну не як абстрактну подію, а як досвід конкретних людей, що потребує збереження та переосмислення.

Отже, концепт пам'яті у сучасній комбатантській літературі постає як багатовимірне явище, що поєднує особистісний, колективний, етичний та національний рівні. Він виконує функцію культурної пам'яті, забезпечує безперервність історичного досвіду та утверджує гуманістичні цінності в умовах війни.

Мистецьке осмислення пам'яті охоплює як індивідуальні, так і колективні прояви: це пам'ять матері про сина, спогади побратима, фіксація місця бою, імен, дат, навіть пейзажу, що втрачає мирність.

У творах для дітей і молоді (наприклад, повість Лариси Денисенко «Майя та її мами», або прозові тексти Валентини Захабури «Жінка війни») тема пам'яті відіграє виховну функцію, формуючи в юних читачів розуміння тягlosti історії та причетності до її свідомого переживання. Згадка про загиблих, вшанування героїв, образ могили, листа чи фотографії – це не лише елементи сюжету, а символи ціннісної спадкоємності.

Однією з ключових у художньому моделюванні війни є тема вибору, що стає маркером внутрішньої свободи. У ситуації, коли зовнішній світ руйнується, моральний вибір часто є єдиною можливістю зберегти людяність: «Інколи стає так невимовно важко, такий вже край. А тоді раптом з'являється думка, що я в найбільш правильному місці на цілу планету. На весь створений час і простір. І маю зараз бути тільки тут. Який чудовий доказ існування» [19, с. 20]. Саме тому література війни концентрується на ситуаціях, які передбачають складні етичні рішення: залишити рідне місто чи залишитися; стріляти чи змовчати; рятувати чи боротися.

Автори свідомо уникають прямолінійних оцінок, натомість пропонують читачеві простір для роздумів. Особливо показовим у цьому аспекті є роман Олени Стяжкіної «Смута», де герой-інтелектуал змушений пройти через моральні випробування на тлі окупації, розпаду родинних зв'язків і спотворення реальності.

Моральний вибір у цій літературі – це вибір залишатися собою, навіть у нелюдських обставинах. І саме такий вибір стає джерелом нового типу героїзму – етичного, усвідомленого, гуманного.

Тематика сучасної української літератури про війну «виявляє глибоку емоційну та моральну наснаженість, що виливається у багатство етичних і психологічних мотивів» [5, с. 123]. Героїзм, втрата, пам'ять і моральний вибір – не абстрактні філософеми, а життєво значущі концепти, які знаходять художню реалізацію в реалістичних, зворушливих, глибоко особистісних образах.

Отже, усі ці теми не лише актуалізують смислове наповнення художнього тексту, а й формують у читача стійку емоційну реакцію, підґрунтя для рефлексії, осмислення ідентичності та причетності до національного досвіду. Таким чином, сучасна література про війну виконує не лише естетичну, а й виховну, моральну й меморативну функції, що робить її надзвичайно важливою у гуманітарному просторі сучасної України.

18.3. Вплив комбатантської літератури на емоційно-ціннісну сферу читача

Сучасна українська література війни, яка активно розвивається в умовах війни з Росією (від 2014 року й особливо після повномасштабного вторгнення 2022 року), не лише фіксує історичні події, а й глибоко впливає на свідомість читача. Її особливе значення полягає у формуванні емоційно-ціннісної сфери особистості, що охоплює спектр моральних установок, гуманістичних ідеалів, емпатії, співпереживання, патріотизму, а також психологічну здатність до осмислення складних соціальних і духовних викликів сучасності.

Воєнна література впливає на читача перш за все через сильне емоційне напруження, яке виникає внаслідок художнього відображення екстремального людського досвіду: смерті, втрат, героїзму, зради, виживання. Естетичний ефект зумовлений здебільшого глибокою автентичністю тексту, що базується на реальних подіях, документальних свідченнях, життєвих історіях (наприклад, твори Артема Чеха «Точка нуль», Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг», Олени Герасим'юк «Тюремна пісня», Марії Війтишин «Мій син – кіборг»).

У сучасній літературі війни значне місце відводиться комбатантській літературі – літературі, що твориться нашими захисниками і захисницями (Саша Буль, Павло Вишебаба, Артур Дронь, Сергій Жадан, Богдан Жолдак, Єлизавета Жарікова, Віталій Запека, Валерія Карпиленко, Сергій Лойко, Петро Мага, Юрій Матевощук, Ігор Михайлишин, Василь Піддубний, Валерій Пузік, Євген Положій, Володимир Пюрко, Сергій Тимофійко, Артем Чех, Ярина Черногуз, Влад Якушев тощо). У цьому контексті варто говорити про те, що емоційний вплив формується через: інтимізацію художнього наративу (сповідальність, від першої особи, листи, щоденники); образи втрат і болю, які викликають співчуття та моральне осмислення дій; контрастність ситуацій, де герой змушений робити важкий моральний вибір; метафоричну насиченість, що розширює сприйняття тексту на рівень особистої прожитої рефлексії.

У таких творах читач не просто спостерігає, а співпереживає, «проживає» досвід разом з героєм. Це створює емоційну близькість, що є основою внутрішнього переосмислення цінностей.

Комбатантська література виконує місію етичного орієнтиру, формуючи у читача такі ключові цінності, як: гідність і свобода (опір насильству, захист Батьківщини, збереження честі); відповідальність і самопожертва; повага до пам'яті (культура вшанування загиблих, збереження історичної правди); патріотизм, що постає не як пафос, а як внутрішній моральний імператив; емпатія як основа людяності в нелюдських обставинах; відповідальність за збереження культурних надбань, бо «Ми ніколи не були самі у важкі часи, бо наша культура також є в рюкзаках. З нами Євген Плужник, у смутку й скорботі за вбитими. Василь Стус вболіває за нашу непокору й твердість чи то в окопі,

чи в полоні, а чи в укритті під час тривоги. Франко нагадує про неохопний обсяг праці й нескінченність боротьби. З нами Хвильовий, і Сосюра, і Олесь, і Теліга, і Леся, і Котляревський, і Сковорода, і Чубай, і Вінграновський, і письменники на еміграції, і ті, яких ми ставимо в канон літератури, і ті, до яких у нас багато питань, і розстріляні, і залякані, і незламні, і щасливі, і знедолені, і мертві, і живі, і перероджені в наступних поколіннях, і Шевченко. Завжди, міцно і постійно – Шевченко. Мегауспішний колишній раб Шевченко. Який нікуди не зникає. Який присутній тут вже двісті років» [19, с. 110].

Читання таких творів формує гостре почуття причетності до загальнонаціональної трагедії та боротьби, стимулює осмислення власної громадянської позиції: «Національна література працює, якщо в боротьбі за свободу націю супроводжують її письменники. Як-от під час Революції Гідності, коли українські класики з'являлися в нових образах, поверталися, ставали сучасними й актуальними» [19, с. 111].

Особливо це важливо для молоді, яка через естетичний досвід починає розрізняти правду і брехню, добро і зло, бачити глибше людські вчинки та наслідки вибору.

Отже, сучасна комбатантська література України, що виникла в умовах національного спротиву й утвердження гуманістичних цінностей, чинить потужний вплив на емоційно-ціннісну сферу читача. Вона пробуджує глибокі почуття, активізує моральні роздуми, формує відповідальну громадянську позицію. Залучення таких текстів у навчальний процес є не лише частиною мовно-літературної освіти, а й необхідною умовою патріотичного та етичного виховання в умовах війни та післявоєнної реконструкції свідомості.

РОЗДІЛ 2. Науково-методичні засади патріотичного виховання учнів засобами сучасної комбатантської літератури

2.1. Теоретичні засади патріотичного виховання засобами літератури війни

Актуалізація теми війни в сучасному освітньому просторі зумовлена не лише політичними реаліями, а й потребою формування стійкої громадянської позиції та національної свідомості учнівської молоді. У цьому контексті сучасна українська література війни виступає надзвичайно важливим засобом патріотичного виховання, адже художнє слово здатне емоційно й ціннісно впливати на читача, формуючи моральні орієнтири, співпереживання, історичну пам'ять та усвідомлення власної причетності до боротьби за незалежність.

Серед усіх складників національно-патріотичного виховання саме література війни відіграє унікальну роль, оскільки: індивідуалізує досвід війни, показуючи не лише загальнодержавні процеси, а й долі окремих людей; формує образ героя сучасності, що є етичною моделлю для наслідування; поглиблює розуміння свободи, боротьби, втрати, любові до Батьківщини не як абстрактних понять, а як життєвих реалій; розширює культурно-історичний горизонт школярів, допомагаючи усвідомити тяглість традицій спротиву та самопожертви, адже «...нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості... Національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013 – 2014 років, Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією, війни російської федерації проти України» [28]. Зауважимо, що важливі аспекти сучасного національно-патріотичного виховання висвітлюються такими українськими ученими як Г. Білавич, Н. Волошина, В. Коваль, Я. Марченко, Б. Степанишин, Г. Токмань, І. Устименко, Т. Яценко тощо.

Патріотизм у творах Лесі Орляк («Ти зробив усе, що зміг»), Артема Чеха («Точка нуль»), Сергія Жадана («Інтернат»), Марії Вітишин («Мій син – кіборг») постає не декларативною категорією, а внутрішнім станом героя, що спонукає учнів до рефлексії над сутністю громадянського обов'язку, гідності, цінності людського життя.

Використання воєнної прози та поезії в освітньому процесі передбачає:

- врахування вікових особливостей школярів, їхньої здатності до емпатії та морального осмислення подій;
- поєднання текстуального й позатекстуального аналізу, що дозволяє не лише вивчити художні засоби, а й осмислити суспільно-історичний контекст твору;
- моделювання діалогу «учень – герой твору», у якому школярі можуть поставити себе на місце персонажів, відрефлексувати складні ситуації морального вибору;
- проведення інтерактивних форм роботи (дискусій, есеїв, читацьких щоденників, рольових ігор), які «поглиблюють емоційне сприйняття та особистісне осмислення творів» [42, с. 123].

Наприклад, при вивченні уривків із книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг» здобувачі освіти можуть порівняти емоційні реакції матері з власними думками про родинні цінності та захист Батьківщини. Такий досвід сприяє формуванню ціннісно зорієнтованого світогляду.

Література війни в педагогічному аспекті виконує мотиваційну, трансформаційну й інтегративну функції: мотиваційну – через пробудження інтересу до історії України, героїв сучасності; трансформаційну – завдяки впливу на внутрішній світ учня, його самоідентифікацію; інтегративну – поєднуючи вивчення літератури, історії, громадянської освіти.

Особливо важливим є те, що «патріотизм у сучасних творах не зводиться до гасел. Він подається через емоції, досвід, біль, вибір, боротьбу, що забезпечує внутрішнє прийняття цінностей, а не їхнє механічне засвоєння. Герой стає носієм живої пам'яті, актуального морального авторитету, а не лише історичним персонажем» [49].

Ефективність патріотичного впливу художніх текстів залежить і від позиції вчителя як посередника між текстом і читачем. Педагог має: створити відкритий простір для щирих обговорень, де можлива емоційна реакція, роздуми, суперечки; не уникати складних тем – смерті, втрат, внутрішніх криз, моральних травм; наголошувати на дієвому патріотизмі, який полягає у вчинках, а не лише в словах.

Школа, таким чином, перетворюється на осередок ціннісної взаємодії, а урок літератури – на місце формування громадянина, здатного до критичного мислення, співчуття, дії.

Сучасна література війни є унікальним ресурсом для реалізації завдань патріотичного виховання в Новій українській школі. Її використання передбачає цілеспрямовану роботу над формуванням морально-етичних переконань, розвитком емпатії, зміцненням національної ідентичності. Головне ж – вона допомагає молоді не тільки «знати», а переживати, розуміти, діяти, тим самим виховуючи громадян, що здатні зберегти і захистити Україну не лише на полі бою, а й у щоденному житті.

2.2. Література як засіб формування національної свідомості і ціннісних орієнтацій

Мистецтво у всі часи виступало ефективним чинником формування національного духу. У «темні» часи дуже добре видно людей, які несуть світло, людей, які випромінюють це світло у своїй творчості, бо ж на правду, коли «в нації вождя нема, тоді вожді її поети» (Є. Маланюк). Саме митці у найскладніші моменти національного буття у яскравих образах втілювали дух народу, його прагнення до справедливості, свободи – особистісної, національної, духовної. Наша держава сьогодні переживає «темні» часи, коли йде жорстока боротьба за право бути самостійною нацією. І це природно, що за духовну Україну йде боротьба «і мечем, і пером», бо митець теж «пером той меч одведе!» (І. Драч). Мистецтво в прямому значенні не може стримати ворога, але воно, безперечно,

має велику силу, ментальну силу, бо ж і сам ворог прагне знищити нашу культурну спадщину, нашу духовність (пригадаймо лише собі розстріляний рашистами пам'ятник Тарасові Шевченку в селищі Бородянка, що на Київщині; розстріляний росіянами портрет Шевченка, – окупанти вправлялися у стрільбі в шкільному класі, намалювавши на чолі поета коло, яке мало слугувати мішенню, – в одному зі звільнених прикордонних сіл, що на Харківщині; розстріляний рашистами «Кобзар» Шевченка; зруйновані ворогами українські школи, культурні пам'ятки; влучання ракетою у Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди тощо). Однак ми віримо, що нашу духовну міць ворог не зможе здолати, бо «істина спалює і нищить усі стихії, показуючи, що вони лише тінь її» (Г. Сковорода), бо в єдності наша сила, бо, ставши на захист своєї Батьківщини «і мечем, і пером», ми вистоїмо, як і вціліла статуя Г. Сковороди – великого українського мислителя, просвітителя-гуманіста, поета, байкаря, педагога, співака, музиканта, фундатора української «філософії серця», ідеї «сродної праці» (скульптура Ігоря Ястребова), яка на вході до експозиції Національного літературно-меморіального музею Григорія Сковороди непохитно зустріла 7 травня 2022 року вогонь.

Понад одинадцять років українці виборюють свої національні права, свободу, а разом з тим і витворюють «мистецтво війни», бо «крилатим ґрунту не треба» (Л. Костенко). Саме мистецтво допомагає подолати колективну травму війни, плекати в собі ціннісні орієнтири, не зважаючи на жорстокість воєнної реальності, бути високогуманним суспільством, не бути духовними сліпцями, бо «сліпі очі, коли затулені зіниці» (Г. Сковорода). Так важливо у час воєнного лихоліття навчити підростаюче покоління не зневіритися, не спустошитися духовно, навчити вірити у добро, перемогу світла, справедливості, а ще надважливо – навчити любити усе своє, рідне: мову, літературу, культуру, історію. Саме тому, на нашу думку, пріоритетним завданням української освіти усіх рівнів (від дошкільної до вищої) є патріотичне виховання дітей та молоді. Вважаємо, що ефективним засобом патріотичного виховання дітей та молоді є «мистецтво війни». У цьому контексті важливу роль, на нашу думку, відіграє проєктна діяльність, адже вона

«забезпечує зацікавленість здобувачів освіти у створенні творчих проєктів, їх креативної презентації, аналізі діяльності, прагненні у вдосконаленні...; допомагає їм зорієнтуватися у суспільному вирі подій та явищ – соціальних, економічних, політичних, інформаційних, а також оволодіти досвідом суспільного життя, проявити свою громадську позицію, творчо самоствердитися і (що сьогодні так важливо) позитивно впливати на масмедійний простір, утверджувати, збагачувати, поширювати своє, рідне: мову, історію, літературу, культуру» [35, с. 105]. Переконані, що в умовах воєнного навчання саме проєктна форма дозволяє наблизити освітній процес до життя та соціальних потреб здобувачів освіти усіх рівнів, «навчальний матеріал адаптувати до реальних життєвих ситуацій, а процес набуття нових знань зробити цікавим, простим і доступним» [35, с. 105].

Патріотичне виховання дітей та молоді засобами «мистецтва війни» із залученням проєктних технологій, на нашу думку, дає можливість «оживлювати» навчальний матеріал, сприяє створенню сприятливого психологічного клімату, що є надзвичайно важливим в умовах воєнного навчання. «Мистецтво війни» допомагає долати колективну травму, проєктне застосування такого мистецтва робить освітній процес максимально відкритим, а відносини «педагог – здобувач освіти» – довірливими, щирими, теплими. Таким чином стирається бар'єр у спілкуванні, адже «розмовляти з дитиною буває складно і в мирний час, а війна робить спілкування ще складнішим та створює додаткові труднощі» [67, с. 6]. Погоджуємося з думкою учасників волонтерського проєкту «Як ти, брате?» (м. Київ) [82], що робота з дітьми у воєнний час повинна базуватися на таких чотирьох принципах, як «щирість, реальність, єдність, відповідальність» [67, с. 9]. Саме проєктне навчання із застосуванням засобів «мистецтва війни» сприяє дотриманню цих принципів. Такий висновок ми можемо зробити, опираючись на власний практичний досвід (діяльність освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» (м. Тернопіль) [44], до складу якого входять: *Надія Сеньовська*, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри педагогіки та менеджменту освіти ТНПУ ім. В. Гнатюка; керівниця проєкту; *Тетяна Скуратко*, кандидатка

філологічних наук, доцентка кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання; *Ірина Скасків*, менеджер підтримки у Ветеранському просторі «Дім ветерана»). Зауважимо, що освітній волонтерський проєкт «Патріотичні й небайдужі» [44] було створено у жовтні 2021 року (презентаційні матеріали – https://jamboard.google.com/d/1Jzbe5BAm_0r1dAuEtSx3PIwhdGTmU_FtHxlvZxFJ7h8/edit?usp=sharing), а його метою було «вести роз'яснювально-інформаційну діяльність серед дітей і молоді стосовно ситуації в країні, пов'язаної з російською агресією (волонтерство, безпека, інформаційна гігієна, соціальна адаптація людей, які постраждали від війни); формувати у свідомості дітей та молоді позитивний образ українського героя-захисника. Зауважимо, що освітній волонтерський проєкт «Патріотичні й небайдужі» з початку повномасштабного вторгнення посилив свою діяльність в руслі патріотичного виховання» [60, с. 265].

Учасниці освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» за час діяльності (понад три роки) переконалися, що в умовах воєнного навчання важливо залучати дітей та молодь до таких творчих проєктів, які б мали важливу виховну мету – прищеплювати дієву любов до Батьківщини, плекати рідну мову, сприяти поширенню українського контенту в соцмережах, захоплюватися мистецькими творами українських митців, заохочувати до читання українських книг, слухати українську музику, популяризувати творчість українських митців-воїнів, вивчати історію України, пропагувати знання всього свого, плекати українські звичаї, традиції, виховувати повагу до українських воїнів-героїв, власне національне «Я» тощо. Цікаво, що усі творчі проєкти учасниками освітньої волонтерської команди «Патріотичні й небайдужі» розроблялися із врахуванням набутків «мистецтва війни», що наближувало дітей та молодь до проблем сьогодення. Варто назвати перш за все проєкт «На сторожі духу нації», метою якого є популяризація творчості видатних українців: науковців, поетів, письменників, культурних діячів, літературних критиків, академіків, славістів, поліглотів, перекладачів, артистів, композиторів, громадсько-політичних діячів, видавців, медійників, художників,

воїнів тощо. У рамках цього проєкту уже було креативно представлено творчі портрети Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Уласа Самчука, Лесі Українки та Ліни Костенко. Важливо, що основні віхи життєвого та творчого шляху великих українців командою освітнього волонтерського проєкту «Патріотичні й небайдужі» висвітлювалося із врахуванням набутків «мистецтва війни». Цікавим також виявився творчий проєкт «Шевченко тримає стрій». Так, намагаючись наблизити Шевченка до сучасності, розробники зробили акцент на тому, як Кобзаря демонструють сучасні українські художники (О. Грехов, Н. Дубів, Ю. Журавель, А. Єрмоленко, К. Лісова, В. Печуркін, С. Пущенко, Ю. Шаповал, #Sociopath тощо). Надзвичайно важливим, на нашу думку, було висвітлення «участі» Тараса Шевченка «у всіх знакових подіях останнього десятиліття: Тарас як символ Майдану (на щитах, в мемах, як одна з «Ікон Революції», автор знаменитого «вогонь запеклих не пече»); радіомарафон «Шевченко мобілізує» на початку АТО (2014 р.); щорічний мистецький фестиваль «Ше.Fest» в с. Моринці (його гаслом стали слова «Шевченко чинить опір!»); Кобзар як бренд (рокер, байкер, Супермен, Будда); мистецький проєкт 2016 року «Війна: Шевченків вимір»; відповідний тематичний постер як частина проєкту «Діячі України» клубу ілюстраторів Pictoric (2016 р.); виставка Олександра Грехова «Квантовий стрибок Шевченка. Метро» (2019 р.); лекція Ігоря Хворостяного у просторі Litosvita на тему «Шева форева чи Тарас Григорович навіки» (7 березня 2019 року); новий фільм 2020 року «Тарас. Повернення»; авторський проєкт Сергія Пущенка «Фронтний кобзар» – колажі Шевченка та фото із зони бойових дій на Сході України (2021 р.); Тарас на бордах після 24 лютого 2022 року; загальнонаціональна акція «Шевченко закликає, Україна перемагає!» (9 березня 2022 року, на 208-й день народження Кобзаря та 14-й день від початку віроломного вторгнення росії в Україну в соцмережах українці розміщували фото та дизайнерські малюнки, колажі та графіку зі зображенням Пророка); роботи, на яких Тарас з джавелінами чи байрактарами; оновлення старих знакових художніх робіт (плакат Василя Касіяна «Гнів Шевченка – зброя перемоги» трансформували, замінивши у гаслі «Смерть фашистським окупантам» літеру «ф» на «р»); арт-роботи, що

демонструють силу духу українців (Катерина Лісова: «Бородянський рушник» з фото знищених будинків і портретом Кобзаря); пам'ятна монета 2023-го року «Нескорений Тарас» (на згадку про «розстріл» росіянами пам'ятника Шевченка в Бородянці); виставковий проєкт «Територія свободи: Майдан» до 10-ліття Революції гідності та 210-ї річниці від дня народження Тараса (2024 р.)» [59, с. 90]. Заслуговує на увагу акцент розробників творчого проєкту на питанні ролі творчості Тараса Шевченка для українських захисників, питанні, як слово Кобзаря надихає наших воїнів на боротьбу, слугує для них ідейним щитом (демонстрація відеоролика «Що було би, якби Кобзар повернувся на цю землю в наш час?» у виконанні бійцями 10-ї Гірсько-штурмової бригади (2020 р.); демонстрація світлин українських захисників, одягнутих у бронежилети із написаними на них віршованими рядками Шевченка). Родзинкою також було зачитування поезії «Шевченкові» (2023 р.) співзасновника «Всеукраїнського форуму військових письменників» Володимира Скоростецького, а також поезій інших авторів-воїнів, що представлені в антології військових письменників «Голоси», у якій міститься «репрезентативна вибірка текстів тих авторів, які за шість років стали осердям Форуму військових письменників у Львові. Є абсолютно ексклюзивні матеріали, як ніде не публікувалися, навіть у соцмережах» [14, с. 4].

Як творчий проєкт учасників освітньої волонтерської команди «Патріотичні й небайдужі» із врахуванням набутків «мистецтва війни» було розроблено лекцію-презентацію «Міфи, які нас тримають», яка передбачала використання таких мистецьких матеріалів: звернення гурту «Kalush Orchestra» зі сцени Євробачення; кліпи О. Пономарьова з друзями – «Україна перемає!» та гуртів «Енджі Крейда» – «Враже», «Мері» – «Рускій ваєнний карабль, йди на#уй!», «Kozak System» – «Азов – сталь».

Цікаво, що лекція-презентація «Міфи, які нас тримають» супроводжувалася «демонстрацією (на 31 слайді) творів сучасного образотворчого мистецтва (картини Олега Шупляка – «Боги», частина серії «Андрофаги в Україні»; волонтерський календар «Так, як відьма скаже»; «Бавовнятко» Світлани Олсєвської; марка «Рускій ваєнний карабль...»;

«Ірпінь» мисткині Natasha Ie; логотип організації порятунку тварин від війни «UAnimals»; зображення з проєкту «Наші котики» Маріанни Пащук; обкладинка манги «Привид Києва» від Мацуда-сан; ілюстрація «Пташка з Азовсталі» d-bulbotka) та фото воєнної тематики (бійці на відпочинку, черги у військкомати, наслідки битви на Ірпіні, обстріли Чорнобаївки, окопи росіян в Рудому лісі, жінка біля розбомбленого будинку, острів Зміїний з висоти пташиного польоту, Змієві Вали під Білгородкою; український військовий льотчик). Було висловлено рекомендацію для слухачів ознайомитися із сучасними літературними казками (вже є відеообробка та аудіозаписи): львів'янки Дари Корній «Про рудого лиса із Рудого лісу» та тернополянки Ірини Мацко «Пташка зі сталі» [58, с. 290]. Учасниці освітньої волонтерської команди «Патріотичні й небайдужі», проводячи заняття із здобувачами освіти (дошкільнята, молодші школярки) з елементами казкотерапії, переконалися, що саме казка є прекрасним інструментом, який допоможе дитині пояснити складні реалії життя в умовах війни, подолати психологічні проблеми, пізнати неусвідомлений внутрішній світ, знайти взаєморозуміння з однолітками та дорослими, засвоїти загальноприйняті правила, долати труднощі. А казки патріотичного змісту допомагають виховувати щирих патріотів рідної землі, бажання бути корисним і дієвим в боротьбі за свободу свого народу. Для занять з елементами казкотерапії рекомендуємо використовувати казки Дари Корній із книги «Пасіка Україна» («Чорнобай із Чорнобаївки», «Острів Зміїний», «Казка про рудого Лиса із Рудого лісу», «Гусь-Невезусь», «Пасіка «Україна», «Як ти, кухонна шафко?», «Привид Києва») в поєднанні із творчими майстер-класами (наприклад, виготовлення паперових квітів перемоги).

Зауважимо, що з досвіду команди «Патріотичні й небайдужі» цікавими для дітей та молоді в контексті патріотичного виховання є різноманітні творчі проєкти із врахуванням набутоків «мистецтва війни», де чільне місце відводиться зустрічам-обговоренням воєнної літератури (із запрошенням митців, що воюють, або воювали), презентаціям книжок митців-воїнів (Михайла Микуса, Юрія Матевощука, Петра Маги, Валерія Пузіка, Гліба Бабича, Артура Дроня, Єлизавети Жарікової, Олександра Положинського,

Павла Вишебаби, Саші Буля, Валерії Карпиленко, Максима Кривцова тощо), творчим читанням поезії, що твориться під кулями, творчим обговоренням кращих зразків материнської прози (книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг» [6], художньо-документальної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» [38]). На наше переконання, в контексті літературного краєзнавства у навчальних закладах Тернопільщини доцільним є контекстуальне опрацювання повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг», присвяченої «світлій пам'яті мого сина, молодшого сержанта, командира гармати протитанкового батальйону 128-ї окремої гірсько-піхотної Закарпатської бригади Олександра Орляка, всім захисникам української держави в російсько-українській війні» [38, с. 3]. Вважаємо, що «вивчення повісті Лесі Орляк дасть чітке уявлення школярам про те, що російсько-українська війна в Україні триває уже понад 10 років, з 2014 року, а також у їхній уяві постане образ хороброго воїна-захисника своєї країни, виникне бажання завжди стояти на сторожі свого, рідного (мови, культури, літератури, історії, території)» [56, с. 97].

Вважаємо, що мистецький контекст в руслі патріотичного виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану є надзвичайно важливим і зреалізовується у повному обсязі засобами проєктної діяльності (перегляд фільмів на воєнну тематику з подальшим обговоренням; відвідування театральних вистав патріотично-національного спрямування з подальшим обговоренням; лекції-презентації та лекції-обговорення на патріотичну тематику; відвідування мистецьких виставок у музеях, бібліотеках тощо з подальшим аналізом; створення патріотичного континууму в соцмережах; організація креативних мистецьких перфоменсів; проведення творчих акцій тощо), що сприяє формуванню у підростаючого покоління дієвої любові до України, почуття відповідальності за її долю.

РОЗДІЛ 3. Специфіка використання сучасної комбатантської літератури у патріотичному вихованні школярів

3.1. Принципи добору літератури про війну для уроків української літератури і позакласного читання

У контексті воєнного часу особливого значення набуває переосмислення підходів до формування читацького репертуару учнів закладів загальної середньої освіти. Література про війну, зокрема художні твори, що репрезентують російсько-українську війну, не лише актуалізує морально-етичну проблематику, але й виконує надзвичайно важливу виховну, патріотичну, пізнавальну функцію. У цьому зв'язку нагальною є потреба обґрунтувати принципи, за якими відбувається добір художніх текстів про війну для використання в освітньому процесі, зокрема – на уроках української літератури та в межах позакласного читання.

Насамперед добір має ґрунтуватися на змістовій відповідності сучасним суспільним викликам. Військова тематика в творах, які потрапляють до освітнього контексту, повинна відображати реальний досвід українського народу в умовах війни – як із боку фронтних подій, так і через призму тилового життя, переживання цивільних осіб, родин, дітей. Актуальність теми забезпечує ідентифікацію учня з реальністю, формує розуміння особистої причетності до загальнонаціональних процесів.

Добір літератури повинен враховувати вікові особливості учнівської аудиторії. Для молодших школярів доцільно обирати художні твори з елементами казки, метафоричного осмислення воєнної дійсності, які подають події через образи тварин, символічні персонажі, алегорії (наприклад, казки Дари Корній або Ірини Мацко). Для учнів середньої та старшої школи – твори з реалістичним змалюванням героїки, втрат, морального вибору, рефлексії над війною (Леся Орляк, Володимир Скоростецький, Валерій Пузік, Сергій Жадан, Марія Вітишин). Особливо важливо дотримуватися балансу між правдою війни та захистом психіки дитини від надмірного травматизму.

Важливим критерієм добору є естетична вартість тексту – художність мовлення, глибина образної системи, стилістична майстерність, авторська позиція. Твори «мають бути не лише інформаційно насиченими, але й такими, що формують естетичний смак, літературознавчу компетентність, здатність до художньої інтерпретації, осмислення метафори, символу, підтексту» [69, с. 145].

Література про війну має вчити гуманізму, відповідальності, самопожертві, вірності, співчуттю, сприяти формуванню стійких моральних орієнтирів. Варто надавати перевагу творам, які утверджують життя, людську гідність, віру в перемогу, а не культивують насильство, жорстокість, відчай.

У сучасній літературі про війну активно звучить жіночий голос (Марія Вітишин, Леся Орляк, Олена Степаненко) – твори матерів, сестер, волонтерок, медичкинь. Доцільно включати такі тексти в освітній процес для формування повного образу війни, що охоплює і фронт, і тил, і сім'ю. Важливо також дотримуватись регіонального представництва авторів, зокрема, в межах літературного краєзнавства.

Для забезпечення різноманіття читацького досвіду варто добирати твори різних жанрових форм: новели, оповідання, щоденники, поезію, повісті, публіцистику, спогади, фронтову лірику, листування. Це дозволяє інтегрувати літературу в міждисциплінарний контекст (історія, правознавство, психологія) та забезпечити багатогранність сприйняття.

Образ героя війни має бути різноплановим – не лише ідеалізованим, але й психологічно переконливим, багатовимірним. Учень має можливість побачити людину за солдатом, з її сумнівами, болем, страхом, надією. Така репрезентація сприяє глибшому емоційному зануренню та внутрішньому осмисленню патріотизму.

Обрані твори мають органічно інтегруватися в чинну програму з української літератури: як у межах тематики уроків (наприклад, теми боротьби за незалежність, національної ідеї, родинних цінностей, поезії сучасності), так і через позакласне читання, шкільні проєкти, тематичні уроки пам'яті.

Доцільно обирати твори, які можуть стати основою для обговорення, театралізації, есеїстики, мистецьких проєктів, створення буктрейлерів, відеосе.

Література війни має провокувати до дії, бути початком творчого або волонтерського вияву здобувачів освіти.

Бажано, щоб обрані твори супроводжувалися критичними статтями, інтерв'ю з авторами, записами публічних читань, що дозволяє розширити культурний і медійний контекст твору, поглибити інтерпретацію, актуалізувати взаємозв'язок тексту й реальності.

Таким чином, добір літератури про війну для освітнього процесу має бути глибоко вивіреном, багатокomпонентним, спиратися на педагогічну доцільність, психолого-педагогічну обґрунтованість, художню якість, виховну потужність та соціокультурну релевантність. Лише за таких умов читання творів сучасної української літератури війни стане не лише джерелом знань, але й засобом формування світогляду, самосвідомості, патріотичних цінностей сучасної української молоді. Особливу роль у доборі текстів сучасної української літератури війни відіграє принцип актуальності, що передбачає залучення сучасних творів, зокрема текстів митців-комбатантів та свідків подій. Такі твори забезпечують ефект безпосередньої присутності, сприяють емпатійному сприйняттю матеріалу та підвищують мотивацію учнів до читання та обговорення. Водночас важливим є дотримання балансу між емоційною насиченістю та аналітичним осмисленням художнього тексту.

3.2. Форми та методи роботи з комбатантською літературою на уроках української літератури: методичні рекомендації

Сучасний освітній простір України функціонує в умовах повномасштабної війни, що суттєво змінює як суспільні запити до змісту освіти, так і характер педагогічної взаємодії. У цьому контексті вивчення сучасної української літератури війни набуває особливого значення: воно стає не лише засобом інтелектуального та емоційно-естетичного розвитку, а й важливим інструментом формування громадянської позиції, національної свідомості та

здатності до емпатії. Саме тому інтеграція теми війни у навчальні програми з української літератури [48] потребує переосмислення форм і методів роботи.

Ефективна методика роботи з сучасною комбатантською літературою ґрунтується на таких педагогічних принципах:

- особистісно зорієнтований підхід, що передбачає врахування вікових, емоційно-психологічних особливостей здобувачів освіти;
- національно-патріотична спрямованість навчання, спрямована на формування активної громадянської позиції, почуття відповідальності за майбутнє держави;
- інтеграція з досвідом сьогодення, що дає змогу осмислити літературні образи у світлі реальних подій;
- гуманістичне підґрунтя, яке утверджує цінність людського життя, гідності, співчуття й добра;
- активізація емоційно-ціннісної сфери учнів через залучення до рефлексії, дискусії, художньої творчості.

У рамках чинної навчальної програми [48] воєнна тематика може реалізовуватись в першу чергу на уроках позакласного читання в старших класах закладів загальної середньої освіти, а також через уроки засвоєння нового матеріалу, уроки аналізу художнього тексту, уроки-дослідження, уроки-діалоги.

Ефективною є практика інтеграції української літератури з історією, громадянською освітою, образотворчим мистецтвом, музикою, що дозволяє подати літературний твір у широкому культурно-історичному контексті. Наприклад, під час вивчення поезії С. Жадана чи Г. Бабіча доцільно звертатися до хронікальних відео подій війни, документальних інтерв'ю, пісень на воєнну тематику.

Доцільним є використання позаурочних форм роботи із залученням здобувачів освіти старших класів: літературні вечори, зустрічі з авторами, виставки, театралізації, креативні проєкти, буктрейлери, флешмоби пам'яті, тощо. Особливу роль відіграють тематичні дні пам'яті або героїчного подвигу,

під час яких учні можуть презентувати власні твори, присвячені воїнам-захисникам.

Проекти на основі творів воєнної тематики дають змогу учням проявити ініціативу, дослідити текст у глибшому контексті, працювати з візуальними, документальними матеріалами, створювати творчі проекти, кінцевим продуктом яких є мультимедійні презентації. Наприклад, у межах проекту «Шевченко чинить опір» можна дослідити візуальні інтерпретації Кобзаря (модерний Шевченко) в умовах війни (роботи художників, графіки, меми), що сприяє актуалізації класичної літератури.

Також доцільно, на нашу думку, застосовувати «аналітичні методи» [65, с. 110]: метод близького читання (close reading) – дозволяє глибоко проаналізувати текст, зокрема емоційні й моральні колізії; компаративний аналіз – зіставлення воєнних текстів з творами інших періодів, наприклад, поезії УПА та сучасної війни; аналіз внутрішнього світу героя – на основі епізодів, монологів, листів, спогадів героїв.

До рефлексивних методів, які теж є ефективними для вивчення літератури війни, є метод асоціативного поля, який дозволяє учням зафіксувати емоційний відгук на прочитане; написання есе, щоденникових записів, листів героям – сприяє глибокому осмисленню моральних викликів війни; дискусії та дебати – метод критичного осмислення питань героїзму, морального вибору, меж гуманності.

Доцільними, на нашу думку, будуть й інтерактивні методи: метод «Шести капелюхів» Е. де Боно – аналіз тексту з позицій емоцій, фактів, оптимізму, критики, креативу, мета аналізу; створення сенканів, кластерів, хмар слів – для фіксації ключових понять, образів, ідей; групове дослідження – учні працюють над окремими аспектами тексту (образ героя, символіка, історичний контекст тощо).

Не менш цікавими є візуально-креативні методи: ілюстрування творів – створення власних художніх інтерпретацій (малюнків, колажів, постерів); створення відеопоезії, буктрейлерів, інстаграм-сторінок від імені героїв;

використання арт-терапевтичних методик – особливо для молодших школярів, які осмислюють війну через казку, алегорію, гру.

Однак, наголосимо, що найчастіше для вивчення творів на воєнну тематику доцільно застосовувати традиційні методи. Наприклад, пропонуємо модель вивчення ліричного твору на воєнну тематику (розглядаючи «поезію, що твориться під кулями»), що належить до комбатантської літератури, наприклад поезії А. Дроня, М. Микуся, Ю. Матевощука, Ю. Руфа тощо. Ця робота складається з чотирьох традиційних етапів. Розглянемо зміст, методи й форми реалізації кожного з них, зважаючи на особливості сприймання лірики та природний алгоритм аналізу й синтезу читацьких вражень від неї.

Першим етапом буде підготовчий. Робота на цьому етапі складається з двох компонентів: а) відомості про поета-комбатанта; б) знання про життєву основу поезії. Це, як відомо, постійні складники підготовчої роботи до вивчення будь-якого художнього, твору, тому особливості її проведення слід більше шукати в методах і формах.

На підготовчому етапі можуть бути проведені й елементи словникової роботи, коли у тканину розповіді чи лекції про життєпис митця вводяться слова, які потребують пояснення.

У методичній літературі рекомендується словникову роботу проводити в різний час: до первинного читання твору, під час читання й після нього, залежно від рівня складності нововведених слів. Порівняно незначний обсяг ліричного твору, необхідність цілісного сприйняття тексту, з якого, як кажуть, «слова не викинеш», зумовлюють потребу з'ясувати значення «ризикованих» слів з вірша до його прочитання. Словникова робота може бути компонентом і першого (підготовчого), і другого етапів вивчення поезії.

Другим етапом буде первинне читання твору. Види читання й вимоги до його якості, розкриті в методичній літературі (О. Бандура, Н. Волошина, А. Капська, М. Кудряшов, О. Мазуркевич, В. Неділько, Є. Пасічник), дають широкий спектр шляхів реалізації цього етапу. Але деякі його компоненти є постійними. Це, як уже говорилося, може бути словникова робота. Другим важливим заходом, який має наблизити школярів до ліричних настроїв та ідей,

є настанова. Наприклад, учням можна порадити: «Мовчки прочитайте вірш. Спробуйте відчувати, які настрої передано в ньому. В яких словах і виразах вони найбільш помітні?». Тоді після прочитання твору будуть підстави сподіватися на глибші аналіз і синтез його змісту.

Зауважимо, що часто первинне читання твору здійснює у класі вчитель. Іноді радять залучати до цієї роботи учнів. Буває й інше: для первинного ознайомлення учнів з твором застосовують технічні засоби: програвач, магнітофон тощо. Як випливає з досліджень вікової та педагогічної психології (Ф. Іващенко, Я. Коломинський), цього робити не слід: учні, особливо старших класів, неохоче вдаються до виразного читання віршів узагалі, а після артистичного їх виконання – і поготів!

Після прочитання вчителем поезії доречно зробити паузу, порадити учням мовчки перечитати твір, уточнити логічні наголоси в рядках, «розшифрувати» незрозумілі слова чи вирази в тексті, коли такі ще залишаться.

Наголосимо, що аналіз ліричного твору – це головний етап у процесі його вивчення. Системний аналіз ліричного твору передбачає проникнення у внутрішні зв'язки між його частинами. Для цього можна накреслити певний алгоритм розумових дій читачів-учнів, у якому визначити не лише зміст завдань і запитань, а й умотивувати їхню черговість, яка щоразу варіюється залежно від педагогічних умов, насамперед – від рівня освоєння учнями розумових дій певного типу.

Аналіз вірша здійснюється на основі первинного синтезу читацьких вражень, який запроектований учителем ще в настанові до читання:

1. Які настрої (почуття) передано у творі?

Далі робота учнів спрямовується за допомогою запитань аналітичного характеру:

2. Які образи твору передають ці настрої (почуття) особливо виразно?

3. Які поетичні деталі (образотворчі засоби) підсилюють ці настрої?

4. Як ритм поезії увиразнює її зміст?

На четвертому підсумковому етапі читачі-учні проводять синтез художнього твору, тобто узагальнюють свої враження від його змісту на понятійному рівні. Для цього вчитель запитає:

5. Які думки й почуття пробуджує у вас цей вірш?

6. Чим приваблює він вас? Поясніть значення твору.

Послідовність усіх запитань відбиває порядок розумових дій, характерних для аналізу й синтезу ліричної поезії. Цей порядок можна показати й на прикладі своєрідних опорних сигналів, які розкривають «згорнутий» алгоритм читацьких дій.

Наприклад:

1. Настрої (почуття).

2. Образи.

3. Образотворчі засоби.

4. Ритм.

5. Ідея.

6. Жанр.

7. Значення твору.

Цілком поділяємо застереження В. Неділька від надмірного захоплення розгорнутим аналізом ліричної поезії в школі. Здебільшого достатньо буде поцікавитись у дітей, які образи з твору справили на них найбільше враження, чим саме? У такому разі, щоправда, буде застосований дедуктивний метод читацької роботи, доречніший для учнів з високим рівнем літературного розвитку.

Пропонований автором індуктивний метод передбачає так звану первинну послідовність розумової роботи читачів, яка більше відповідає стадіям художнього сприймання (О. Никифорова) й частіше проводиться на початковому етапі формування читацьких умінь. Орієнтуючись під час вивчення різних віршованих творів на алгоритми розумових дій, вироблятимемо в учнів здатність розв'язувати літературні завдання певного типу. Слід однак пам'ятати, що будь-яка схема розумових дій ризикує перетворитися на шаблон, який неприпустимий у справі вивчення художнього

твору (Є. Пасічник). Цього не станеться, коли повніше враховуватимуться особливості виучуваного твору, тоді завдання й запитання до бесіди за його текстом будуть варіюватись як за змістом, так і своїм порядком, зберігаючи при цьому загальні ознаки певної технології.

Засвоєння змісту віршованого твору ускладнюється абстрактним характером ліричного героя. Маючи його за таку собі узагальнену особу (В. Неділько), образ якої розкривається в поезії в зв'язку з картинами природи, життєвими ситуаціями та моральними проблемами, доводиться розрізняти два поняття – автора й ліричного героя. Останній виступає носієм авторської ідеї, тоді як автор – її проєктант. Складність полягає в тому, що під час аналізу поезії треба пояснити не лише головний образ – ліричного героя, а й образ-партнер, який відбиває почуття цього героя.

На підсумковому етапі роботи над змістом ліричного твору виникає можливість повести розмову про прочитане з опорою на чуттєвий досвід читачів, з проєкцією на сучасність. Через співпереживання з образом ліричного героя повніше реалізується естетичний потенціал поезії.

Отже, система вивчення ліричного твору зумовлюється, по-перше, структурою його художньої тканини і, по-друге, відповідним алгоритмом читацької роботи. Знаючи порядок виконання розумових дій у певній навчальній ситуації, учні матимуть змогу більше зосередитись на змісті художнього твору, вільніше висловити своє ставлення до нього.

Методика роботи з творами воєнної тематики має не лише пізнавальний, а й виховний, терапевтичний і превентивний ефект: сприяє емоційному самовираженню учнів; допомагає подолати страхи, тривожність, створити безпечний простір для обговорення; формує активну життєву позицію, почуття громадянської відповідальності; утверджує цінності, які важливі в умовах боротьби за свободу – гідність, любов до Батьківщини, жертвність.

Отже, національно-патріотичне виховання може зреалізовуватися через осмислення здобувачами освіти (різних рівнів) художніх «текстів війни»: твори учасників бойових дій і цивільних про війну та тексти, не обмежені тематикою війни, написані безпосередньо військовими для дітей та молоді. Ефективність

цього процесу залежить від таланту та фахової майстерності педагога, адже формування національної свідомості здобувачів освіти відбувається у тому числі через правильно організований «діалог з текстом», сам мовний код, що утворює картину світу українця. Вихователю необхідно створити відкритий простір для щирих обговорень, де можлива емоційна реакція, роздуми, суперечки; не уникати складних тем – смерті, втрат, внутрішніх криз, моральних травм; наголошувати на дієвому патріотизмі, який полягає у вчинках, а не лише в словах. Саме тому ознайомлення дітей та молоді з художніми текстами про нинішню російсько-українську війну доцільно здійснювати такими способами:

- 1) аналіз мотивів внутрішньої сили героїв, їх етичних рішень у межових обставинах;
- 2) виокремлення образів-маркерів ідентичності (Батьківщина, пам'ять, дім, мова, вибір, захист, чекання, віра, воля тощо);
- 3) інтерпретація наскрізних символів (земля, бій, дорога, сонце, хата, мати, вишиванка, кохана, хрест, рушник тощо);
- 4) розкодування метафоричних ланцюгів (від заголовку-метафори – «Волонтери: сила небайдужих», «Мій син – кіборг», «Ти зробив усе, що зміг» до наскрізного метафоричного образу – «вони витримали – не витримав бетон», «любов довго терпить...»);
- 5) співвіднесення здобувачами освіти прочитаного з власним життєвим досвідом, переживаннями, родинною та національною пам'яттю;
- 6) трансформація висновків після прочитаного та осмисленого, формування власних цінностей та перспективних планів.

Вважаємо, що така методика сприяє формуванню індивідуальної ідентичності здобувачів освіти різних рівнів (від дошкільного до вищого), пов'язаної з українською історією, культурною традицією, мовою, героїкою. «Особливої уваги потребує робота з реальними історіями, документалістикою, фронтowymi щоденниками, листами, інтерв'ю – як додатком до художніх текстів» [19, с. 21].

Використання творів сучасної української літератури війни у процесі національно-патріотичного виховання передбачає:

- 1) орієнтацію на вікові особливості здобувачів освіти, їхню здатність до глибинного аналізу подій;
- 2) врахування різноманітних контекстів;
- 3) використання інтерактивних методів та форм роботи (дискусії, есеї, читацькі щоденники, рольові ігри, аналіз критичних матеріалів, обговорення медійного контексту твору, літературні вечори, зустрічі з авторами, виставки, флешмоби пам'яті, тематичні дні пам'яті або героїчного подвигу);
- 4) створення умов для театральної діяльності (постановки за прочитаними творами), формування цифрового, друкованого та відеопродукту (книга пам'яті, відеоогляд, мультимедійна презентація, буктрейлер, відеоесе, інтерв'ю з авторами, запис публічних читань);
- 5) залучення дітей та молоді до дослідницької роботи та проєктної діяльності;
- 6) інтеграція літератури в міждисциплінарний контекст (образотворче та музичне мистецтва, історія, правознавство, психологія тощо) для забезпечення багатогранності сприйняття;
- 7) сприяння творчим та волонтерським виявам здобувачів освіти;
- 8) загалом здійснення виховної діяльності у напрямку формування людини нового типу – Людини-людства.

Для реалізації вище описаних умов та забезпечення різноманіття читацького досвіду варто добирати твори різних жанрових форм. Образи героїв війни у запропонованих текстах мають бути різноплановими – не ідеалізованими, психологічно переконливими, багатовимірними, «з реального життя». Здобувачі освіти повинні побачити Людину-людства, життєвий вибір-подвиг якої передається через наскрізний образ-символ дороги – сукупності межових ситуацій на цілісному життєвому шляху. Така репрезентація сприяє глибшому емоційному зануренню та формуванню ціннісних орієнтирів.

Зауважимо, що вивчення сучасної комбатантської літератури має здійснюватися з урахуванням її специфіки як художньо-документального

феномена, що формується в умовах реальної війни та безпосереднього особистісного досвіду авторів. Тому методична робота з такими текстами повинна ґрунтуватися на засадах гуманізму, науковості, емоційної безпеки, вікової доцільності та педагогічної відповідальності.

Доцільно розглядати комбатантську літературу не лише як джерело літературознавчих знань, а як важливий інструмент формування громадянської свідомості, історичної пам'яті, емпатії та моральної стійкості учнів. Для засвоєння знань, умінь і навиків про комбатантську літературу на уроках позакласного читання пропонуємо систему тестових завдань (*Додаток А*).

Методично виважене вивчення сучасної комбатантської літератури сприяє не лише засвоєнню літературознавчих знань, а й формуванню цілісної, соціально зрілої особистості. Така література має значний освітній, виховний та світоглядний потенціал та потребує системного та відповідального впровадження у шкільну практику.

Отже, робота з комбатантськими текстами на уроках української літератури потребує від педагога творчості, емпатії, гнучкості та етичної відповідальності. Вибір форм і методів має бути спрямований не лише на вивчення художнього тексту, а й на формування здатності учнів мислити, співпереживати, діяти. Війна в літературі – це не лише тема, а величезний виховний і культурно-психологічний потенціал, який уміло реалізований на уроці може стати підґрунтям духовного зростання молоді особистості.

ВИСНОВКИ

Сучасна українська література, що виникає в умовах збройної агресії росії проти України, набула нового тематичного, стильового й ідеологічного спрямування. Так звана «література війни» формується як художній масив, що репрезентує досвід життя на тлі катастрофи, втрати, спротиву та гідності. Її розвиток відбувається у реальному часі – нерідко в прифронтових умовах, у шпиталях, на евакуаційних шляхах, у бліндажах і траншеях. Це зумовлює як глибоку емоційну насиченість текстів, так і певну жанрову та стилістичну нестандартність.

Тематика сучасної літератури про війну охоплює широкий спектр сюжетних площин. Насамперед це зображення безпосередньої участі в бойових діях, документування повсякденного життя військовослужбовців, осмислення досвіду втрати побратимів, психологічних трансформацій особистості на війні. Особливої актуальності набуває тема внутрішньої боротьби, межових моральних ситуацій, вибору між власним комфортом і відповідальністю перед державою. Окрема тематична лінія – жіночий досвід війни, який подається крізь призму багатофункціональної ролі жінки як матері, бійчині, медикіні, волонтерки чи репортерки. Помітною є також інтенція зображення волонтерського руху, рефлексії щодо життя в окупації, на тимчасово окупованих територіях, та у вимушеній еміграції. Таким чином, війна в літературі постає як складне багатоаспектне явище, що вимагає не лише фіксації, а й глибокого осмислення.

Стильові особливості нової літератури війни зумовлені як тематикою, так і прагненням до документалізму. У структурі текстів домінує фрагментарність, мозаїчність, поєднання художнього й фактичного. Поширеним є використання щоденникових записів, есеїв, фронтових нотаток, листів, репортажних замальовок. Спостерігається тенденція до ліризації прози, до граничної емоційної щирості, особистісної інтонації, яка підкреслює унікальність індивідуального досвіду автора. Такі тексти часто написані у формі

внутрішнього монологу, звернення до побратима чи навіть до загиблого друга, що посилює рівень емоційної залученості читача.

Однією з домінант є використання наративної стратегії, у якій автор ототожнюється з оповідачем. Автобіографізм, фіктивна щоденникова форма, умовна відсутність художньої дистанції між автором і героєм – характерні риси таких творів. Водночас ця література активно взаємодіє з публіцистикою, стаючи своєрідним архівом війни: моральним, естетичним і національним свідченням. Таким є, зокрема, роман Артема Чеха «Точка нуль», есеїстика Євгенії Подобної («Дівчата зрізають коси»), фронтові щоденники Ярини Черногуз, сповнені граничної відвертості, болю й мужності.

У мовному плані твори сучасної літератури війни часто відзначаються лаконізмом, прямою, насиченістю розмовною та професійною (військовою) лексикою. Деякі автори (наприклад, Валерій Пузік) використовують суржик, сленг, іноді – ненормативну лексику, що виконує функцію достовірного відтворення комунікативного простору війни. Такі мовні особливості не є стилістичною вадою, а навпаки – художнім засобом створення атмосфери автентичності й правди.

Символіка в цих текстах виконує не лише естетичну, а й експресивну, меморіальну функцію. Повторювані образи лінії фронту, автомату, мобільного телефона, військової форми, дороги, евакуаційного автобуса, тіла, окопу, рюкзака чи прапора створюють не просто сценографію війни, а її ідеологічний каркас. Письменник у цьому контексті постає не лише як митець, а як свідок, учасник або тлумач національної трагедії.

Отже, сучасна українська література війни – це багатоголосий, різножанровий, естетично гнучкий пласт національної культури, який виконує не лише художню функцію, а й важливу моральну, соціальну, педагогічну місію. Її вивчення в шкільному курсі української літератури може слугувати ефективним інструментом національно-патріотичного, громадянського, емоційно-ціннісного виховання молодого покоління. Саме тому методична інтеграція таких творів у навчальний процес набуває першочергового значення для формування свідомої, емпатійної, відповідальної особистості.

Опираючись на власний педагогічний досвід, отриманий під час проходження педагогічної практики, та думки фахівців, з впевненістю можемо сказати, що ефективним засобом патріотичного виховання дітей та молоді є сучасна комбатантська література, тобто література, що твориться нашими воїнами світла. У цьому контексті важливу роль, на нашу думку, відіграє проєктна діяльність. Адже завдяки зацікавленості учасників, різним способам креативної презентації вона сприяє кращій орієнтації здобувачів загальної середньої освіти у суспільному вирі подій та явищ (соціальних, економічних, політичних, інформаційних), оволодінню ними досвідом суспільного життя, проявлянню власної громадської позиції, творчому самоствердженню. Також це позитивно впливає на масмедійний простір та допомагає утверджувати, збагачувати, поширювати своє, рідне: мову, історію, літературу, культуру. Переконані, що в умовах воєнного навчання саме проєктна форма дозволяє наблизити освітній процес до життя та соціальних потреб здобувачів освіти старших класів.

Отже, чільне місце у сучасній українській літературі війни відводиться комбатантській літературі, літературі, витвореній нашими захисниками і захисницями, з якою важливо ознайомити здобувачів освіти різних рівнів (із запрошенням митців, що воюють, або воювали), презентаціям книжок митців-воїнів (Михайла Микуся, Юрія Матевощука, Петра Маги, Валерія Пузіка, Гліба Бабича, Артура Дроня, Єлизавети Жарікової, Олександра Положинського, Павла Вишебаби, Саші Буля, Валерії Карпиленко, Максима Кривцова тощо), творчим читанням поезії, що твориться під кулями, творчим обговоренням кращих зразків материнської прози (книга Марії Вітишин «Мій син – кіборг», художньо-документальної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг»).

Отже, сучасна українська комбатантська література є осердям сучасної української літератури війни, де ідейною домінантою висвітлюється тема любові у всій її багатовимірності, адже любов – це те, що «тримає» наших захисників і захисниць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех. І. Патріотизм: сучасні ознаки та орієнтири виховання. *Рідна школа*. 2015. № 1-2. С. 3–6.
2. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
3. Бугайко Т., Бугайко Ф. Українська література в середній школі: Курс методики. Київ: Рад. школа, 1962. 391 с.
4. Ващенко Г. Загальні методи навчання. Київ: Українська видавнича спілка, 1997. 441 с.
5. Війна 2022: щоденники, есеї, поезія. Антологія. Львів: Вид-во Старого Лева; Варшава: Нова Польща. 2022. 440 с.
6. Вітишин М. Мій син – кіборг. Тернопіль: Джура, 2022. 96 с.
7. «Вічність трива цей день...» Художні хроніки війни / за ред. М. Жулинського; упоряд.: Н. Торкут, О. Поліщук, Т. Головань, Н. Герасименко, А. Матющенко. Тернопіль: Джура, 2023. 444 с.
8. Власова В. Г. Формування патріотичних почуттів учнів засобом комплексу мистецтв. Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю. 2016. Київ: Основа. С. 70-74.
9. Войтович В., Антологія українського міфу, у 3 т., Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2007. 300 с.
10. Волинець І. М. Теорія та історія літературного краєзнавства. [Електронний ресурс]. 2014. Режим доступу: <https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna../2volinec.htm>
11. Воєвода З. Морально-етичні аспекти вивчення літератури. *Дивослово*. 2006. № 6. С. 27-31.

12. Волошина Н. Виховання учнів засобами художнього слова. *Зарубіжна література в навчальних закладах*. 1996. № 7. С. 2-6.
13. Гавриш Н. Національно-патріотичне виховання у ситуації соціального неспокою: змінюємо підходи. *Дошкільне виховання*, 2015. № 8. С. 2–7.
14. Голоси. Антологія військових письменників / упорядкув. Т. Пилипець. Київ: ФОП Степурін Ігор Миколайович, 2023. 260 с.
15. Гомон П. Літературному краєзнавству – наукові засади. *УМЛШ*. 2003. № 3. С. 15-18.
16. Гуменюк Б. Вірші з війни. <https://www.litlib.net/bk/99370/read>
17. Долгая Н. Гуманізація педагогічного процесу як провідна умова духовного виховання. *Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць*. Кривий Ріг: КДПУ, 2005. Вип. 12. С. 153-160.
18. Дронь А. Тут були ми [Текст]: поезія. Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 112 с.
19. Дронь А. Гемінгвей нічого не знає [Текст]: коротка проза Львів: Видавництво Старого Лева, 2025. 168 с.
20. Друзь З. Хрестоматія з методики виховання особистості: Настільна робоча книга: У 3-х тт. Кривий Ріг, 2008. Т.2: Ч. 1: Методична конкретика основних напрямів виховання за кредитно-модульного підходу. 513 с.
21. Живі письменники. Як говорити з дітьми про війну та мир: посібник для освітян і батьків. Київ, 2023. 150 с. URL : https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/ZHyvi-pysmennyky- SAJT_compressed.pdf
22. Запека В. Бабах на всю голову. Вид. 2-ге Харків: Віват, 2025. 192 с.
23. Запека В. Герої, херої та не дуже. Івано-Франківськ: Видавництво «Магура», 2025. 352 с.
24. З вогню і слова. Альманах фронтової поезії ветеранів російсько-української війни. URL : <https://www.facebook.com/spcslav/posts>
25. Інформаційні матеріали до початку російсько-української війни та повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Український інститут національної пам'яті. 20.02.2025. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni->

26. Іроденко Л. Роль літератури у формуванні духовної культури української нації як основи виховання молоді у сучасних умовах. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2003. № 7. С. 62-63.

27. Каун В. Мораль та її норми. *Позакласний час*. 2006. № 7-8. С. 78.

28. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді / Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді і методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 16.06. 2015 № 641. URL: <http://rnpri.edu.ua/files/knpvdm16062015>

29. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> (дата звернення: 10.04.2021).

30. Корній Д. Чарівний звіролов українського міфу. Птахи. Харків: Віват, 2025. 427 с.

31. Кулик Р., Майоров М. 2014: початок російсько-української війни. [над проектом також працювали: В. В'ятрович, В. Тиліщак, Р. Кулик та ін. ; уклад. карт: Д. Вортман ; ред. О. Телемко] Київ: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2019. 41 с.

32. Лист МОН України «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році».

33. Література рідного краю. 5–11 класи: Хрестоматія. / Упорядники: Н. Ю. Білоус, Л. С. Боруцька, М. М. Кондирєва. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 600 с.

34. Марфинець Н. В. Розвиток змісту літературного краєзнавства у школах Закарпаття (кінець XIX – початок ХХІ століття) : автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2014. 22 с.

35. Марченко Я. Виховання патріотизму в дітей як актуальна проблема

сучасного виховання. *Інструментарій виховання в сучасних закладах освіти: реалізація творчих і соціально значущих програм, проєктів* : зб. матер. наук.-практ. конф. Київ. 2022. С. 101–106. URL: <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Zbirnyk-tez-konf.-28.04.2022.pdf#page=101>

36. Методичні рекомендації до використання в освітньому просторі проєкту «Діалоги про війну». *Український інститут національної пам'яті*. Відеоматеріали. 2021. URL : <file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/RAAOg16178892937KQY9-2.pdf>

37. Мова єдності: діалоги порозуміння: методичний посібник / Наталія Райниш, Олександр Гусаров, Тарас Літковець, Любава Казмірчук, Євген Шишацький, Артем Осипян, Павло Зур'ян. Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2025. 47 с.

38. Орляк Л. Ти зробив усе, що зміг. Художньо-документальна повість. Тернопіль: Джура, 2017. 88 с.

39. Освітнє волонтерство – вдосконалення і фахове зростання. URL: <https://www.facebook.com/share/p/1GRsVXji2P/>

40. Освітній проєкт «Діалоги про війну» / реалізовано за ініціативи та координації Героя України Володимира Жемчугова. Український інститут національної пам'яті. 2021. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/videolekciyi/osvitniy-proyekt-dialogy-pro-viynu>

41. Палій О. Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України : наук.-метод. матеріали / Головка Володимир, Палій Олександр, Черевко Оксана, Янішевський Сергій ; за заг. ред. П. Полянського. Київ: Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2015. 34 с. URL : <https://www.slideshare.net/slideshow/20132014-72101922/72101922>

42. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. Київ: Ленвіт, 2000. 384 с.

43. Патріотичне виховання. Сайт ЗДО № 1 м. Сміла. URL: <http://smiladnz1.edukit.ck.ua/>

44. Патріотичні й небайдужі. Офіційна сторінка. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=61555874657142>

45. Поліщук Н. Виховна спрямованість літературної освіти. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2017. № 32. С. 13-22.

46. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.11.2020).

47. Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році Лист МОН № 1/9-523 від 16.08.19 року URL: <https://osvita.ua/>

48. Програми для середньої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням української літератури у 8-11 класах, для класів з гуманітарним профілем, гімназій, ліцеїв та коледжів/ Укладачі Г.Ф.Семенюк, В.І.Цимбалюк. *Дивослово*. 2002. № 9. С. 46–78.

49. Ройз С. Не ретравмувати дітей: рекомендації щодо використання контенту в підручниках. Міністерство освіти і науки України. 2023. URL : <https://mon.gov.ua/news/ne-retravmuvati-ditey-rekomendatsii-shchodo-vikoristannya-kontentu-v-pidruchnikakh>

50. Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни. Преамбула. 01.2023. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf> 23 с.

51. Російсько-українська війна. Ч. 1: Неоголошена війна (20 лютого 2014 – 24 лютого 2022) : рекомендаційний покажчик [Електронне видання] / уклад. Ю. І. Левченко ; Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Наукова бібліотека. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. 149 с.

52. Руф Ю. Багряна лірика. Київ: «Залізний тато», 2024. 68 с.

53. Рябов С. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства. *Освіта для демократії*. 1999. 11 листопада. Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.

54. Сеньовська Н. Війна і те, що після. Тернопіль: КІЦ «ПРІНТ–ОФІС», 2018. 56 с.
55. Сеньовська Н. Прокляття Лади (уривок). Літературна сцена. Ї. Антологія 6-го мистецького фестивалю / Укладач: Ю. Матевощук. Тернопіль: Видавництво «Крок», 2018. 200 с.
56. Сеньовська Н., Скуратко Т. Особливості вивчення патріотичної повісті Лесі Орляк «Ти зробив усе, що зміг» на уроках літератури рідного краю в навчальних закладах Тернопільщини. Перехресні стежки та поза ними: розвиток жанрів та стилів у літературі (присвячена 75-річчю з дня народження професора Миколи Ткачука): матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 7 листопада 2024 року / за заг. ред. С. В. Бородіци. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2024. С. 94-98. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35229>.
57. Сеньовська Н., Нестайко І. Ґрунт патріотичного виховання сьогодні: міфи, постфольклор і сучасний героїчний епос. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канішевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько ; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. 232 с. С. 143–162. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/741358/>
58. Сеньовська Н., Скуратко Т. Діяльність освітнього волонтерського проєкту «Україні потрібен кожен» у контексті патріотичного виховання. Актуальні питання гуманітарних наук / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 78. Том 2. С. 287–293. URL: http://www.apfn-journal.in.ua/archive/78_2024/part_2/45.pdf.
59. Сеньовська Н., Скуратко Т. Освітній волонтерський проєкт «Україні потрібен кожен»: патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану. Сучасна освіта в глобальному і національному вимірах: виклики, загрози, ефективні рішення : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції

здобувачів вищої освіти і молодих учених (з міжнародною участю) (м. Тернопіль, 17 жовтня 2024 р.) / упоряд.: Г. М. Мешко, І. М. Шульга. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 88–92. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/34177>

60. Сеньовська Н., Скуратко Т., Нестайко І. Лекція-презентація як форма патріотичного виховання (на матеріалі роботи освітнього волонтерського проекту «Патріотичні й небайдужі»). Актуальні питання гуманітарних наук: / [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душний, В. Ільницький, І. Зимомря]. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 79. Том 2. С. 261–272. URL: http://www.apfn-journal.in.ua/archive/79_2024/part_2/42.pdf

61. Сеньовська Н., Скуратко Т. Розширення тематики літературного краєзнавства (на матеріалі вивчення книги Марії Вітишин «Мій син – кіборг»). Тенденції і перспективи вивчення літератури у середній і вищій школах: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28 січня 2025 року / за заг. ред. Н. Р. Грицак. Тернопіль: Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, 2025. С. 154–159. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/35663>

62. Сеньовська Н. Патріотичне виховання: перезавантаження : методичні рекомендації з патріотичного виховання учнів для здобувачів вищої педагогічної освіти, викладачів, учителів та вихователів. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. 66 с. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/e-lib/DocDescription?doc_id=254815

63. Скоріна Г. Каталог книжок про російсько-українську війну. URL: <https://bookforum.ua/participants/13070>

64. Спротив. Альманах воєнної тематики. URL: <https://galychyna.if.ua/analytic/forpost-slova-pobachiv-svit-pershiy-nomer-almanahu-voyennoyi-tematiki-sprotiv/>

65. Степанидин Б. Викладання української літератури в школі. Київ: Проза, 1995. 254 с.

66. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (Указ президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015) URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

67. Тактична комунікація для закладів освіти: як спілкуватися з учнями та їхніми батьками під час війни : посібник / Антон Семенов та інші. Київ, 2024. 42 с. URL: <https://yakty.com.ua/shop>

68. Там добре живеться, де гурт до справи береться. Джміль. 2018. № 3. С. 2-4. URL: <https://jmil.com.ua/2018-3/coverpic>

69. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. Київ: Міленіум, 2002. 320 с.

70. Устименко І. Патріотичне виховання учнівської молоді, окреслене війною. *Педагогічний вісник*. 2022. № 1–2. С. 26–29. URL: file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/PP_1_2-28-31.pdf

71. Фасоля А. Формування духовного світу школяра засобами літератури. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2000. № 1. С. 51-58.

72. Філоненко С. Феномен жіночої прози в українській літературі. *Українська мова та література*. 2008. № 22–24. С. 59–60.

73. Хайруліна Т. Активні методи навчання та виховання. Відкритий урок: розробки, технології, досвід. 2001. № 1-2. С. 72-76.

74. Харлан О. Міський пейзаж: ретроспектива зображення і перспектива бачення (Елена Ферранте, Фолькер Кучер). *Географія і текст: літературний вимір*: монографія / упорядник Тетяна Черкашина. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 195–203.

75. Харлан О. «Розстріляне Відродження» в сучасній українській літературі: художньо-тематичні моделі. *Актуальні тенденції викладання літератури*: матеріали ІХ регіонального наук.-практ. семінару (23 квітня 2021 р.) / ред. кол. О. П. Новик (голова) та ін. Бердянськ: БДПУ, 2022. С. 73–78.

76. Харлан О. Війна у прозі Ігоря Михайлишина. *Війна і література*: зб. пр. Міжнародної наукової конференції. 27–28 квітня 2023 року. Черкаси: Видавець Юлія Чабаненко, 2023. С. 197–211.

77. Це війна. Українські письменники і письменниці про те, як пережити катастрофу [Віталій Портников, Володимир Рафєєнко, Станіслав Асєєв та ін.] / Упоряд. Юлія Бєнтя, Олег Коцюба, Наталія Федущак. Світлини Анни Ільченко. Київ: Критика, 2024. 208 с.

78. Чижевський Б. Актуальні проблеми побудови національної системи виховання в умовах державотворчого процесу в Україні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. ; за заг. ред. О. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 79–83.

79. Шульга І. Безпечне освітнє середовище в умовах воєнного часу: інклюзивний і здоров'язберігаючий аспекти. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: Збірник тез III Міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2023 р.* / упоряд. Криськов А. А., Габрусєва Н. В. Тернопіль: ФОП Паляниця В. А., 2023. 181 с. С. 41–43. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/41071/2/MCTD_2023_Shulha_I-A_safe_learning_environment_41-43.pdf

80. Як говорити про російсько-українську війну у школі? Уроки стійкості, боротьби та перемог / Антоніна Макаревич, Олександр Панарін, Олександр Охріменко. Київ, 2023. 69 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2023/12/22/Yak.hovoryty.pro.viynu-22.12.2023.pdf>

81. Як ти, сонечко? Як розмовляти з дітьми під час війни: посібник з психологічної допомоги / Антон Семенов та інші. К., 2023. 40 с. URL: <https://yakty.com.ua/sonechko>

82. «Як ти, брате?» Волонтерський проєкт. Офіційний сайт. URL: <https://yakty.com.ua>

ДОДАТКИ

Додаток А

Система тестових завдань з вивчення сучасної комбатантської літератури

Мета тестування: визначити рівень сформованості знань учнів про сучасну комбатантську літературу, усвідомлення її специфіки, провідної тематики, жанрових і художніх особливостей, а також здатність інтерпретувати воєнні тексти в контексті сучасного літературного процесу.

І РІВЕНЬ – РЕПРОДУКТИВНИЙ

(1 бал за кожну правильну відповідь)

Завдання 1.

Комбатантська література – це:

- а) художні твори, присвячені війнам минулих століть;
- б) тексти, створені виключно професійними письменниками;
- в) літературні твори, авторами яких є безпосередні учасники бойових дій або свідки війни;
- г) документальні хроніки без художнього осмислення.

Правильна відповідь: в.

Завдання 2.

До сучасної української комбатантської літератури належать:

- а) лише поетичні твори;
- б) виключно романи;
- в) поезія, прозові тексти, щоденники, мемуари, есеї;
- г) тільки публіцистичні матеріали.

Правильна відповідь: в.

Завдання 3.

Яка з наведених ознак НЕ є характерною для комбатантської літератури?

- а) документальна достовірність;
- б) високий рівень психологізму;
- в) романтизація війни;
- г) емоційна напруженість.

Правильна відповідь: в.

II РІВЕНЬ — АНАЛІТИЧНИЙ

(2 бали за кожне завдання)

Завдання 4.

Оберіть усі правильні відповіді.

Провідними тематичними домінантами комбатантської літератури є:

- а) особистий фронтний досвід;
- б) побут мирного життя;
- в) пам'ять про загиблих;
- г) моральний вибір людини в умовах війни;
- д) фантастичні події, не пов'язані з реальністю війни.

Правильні відповіді:

особистий фронтний досвід;
пам'ять про загиблих;
моральний вибір людини.

Завдання 5.

Установіть відповідність між поняттям і його визначенням.

1. Документалізм
2. Психологізм

3. Концепт пам'яті

- а) Художнє відтворення внутрішніх переживань героя.
- б) Фіксація реальних подій, фактів і свідчень.
- в) Осмислення минулого як морального обов'язку й національної цінності.

Правильна відповідність:

1 – б;

2 – а;

3 – в.

III РІВЕНЬ — ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИЙ

(3 бали за кожне завдання)

Завдання 6.

Прочитайте твердження та визначте, чи є воно правильним.

Комбатантська література створюється лише після завершення війни та має значну часову дистанцію від зображуваних подій.

- а) правильне;
- б) неправильне.

Правильна відповідь: неправильне.

Завдання 7.

Яку провідну функцію виконує комбатантська література в сучасному українському суспільстві?

- а) розважальну;
- б) меморіальну та виховну;
- в) суто інформативну;
- г) естетичну без зв'язку з реальністю.

Правильна відповідь: б.

IV РІВЕНЬ — ТВОРЧО-РЕФЛЕКСИВНИЙ

(4 бали)

Завдання 8.

Дайте розгорнуту письмову відповідь (3–5 речень).

Поясніть, чому сучасну комбатантську літературу вважають важливою складовою формування національної пам'яті українського народу.

Оцінюється:

- логічність викладу;
- аргументованість;
- зв'язок із темою;
- самостійність суджень.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

- 1–3 бали – початковий рівень;
- 4–7 балів – середній рівень; 8–
- 12 балів – достатній рівень; 13–
- 16 балів – високий рівень.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

Запропонована система тестових завдань може бути використана:

- на констатувальному етапі педагогічного експерименту;
- на формувальному та контрольному етапах для перевірки ефективності методики;
- як засіб поточного або підсумкового контролю знань учнів.

Система запитань для інтерв'ю про особливості розвитку сучасної української літератури війни

- Що стало поштовхом для звернення до теми війни у вашій творчості?
- Як особистий досвід (чи досвід ваших близьких) вплинув на художнє осмислення війни у ваших творах?
- Як ви визначаєте межу між документальністю і художньою вигадкою у воєнних текстах?
- Які ключові теми ви вважаєте центральними у сучасній українській воєнній літературі?
- Які жанри, на вашу думку, найефективніше передають правду про війну – поезія, проза, есеїстика? Чому?
- Як, на вашу думку, змінився образ героя в українській літературі після 2014 року?
- Яку реакцію читачів ви найчастіше отримуєте на свої тексти про війну?
- Чи звертаються до вас вчителі або школярі після ознайомлення з вашими творами? Які питання вони ставлять?
- Як, на вашу думку, сучасна література про війну впливає на світогляд підлітків?
- Чи вважаєте ви, що твори про війну мають бути обов'язковими у шкільній програмі? Якщо так – які саме?
- Які методи, на вашу думку, є найбільш дієвими у шкільній роботі з воєнною тематикою?
- Чого, на вашу думку, варто уникати педагогам, коли вони говорять із дітьми про війну через літературу?
- Яким ви бачите розвиток української воєнної літератури найближчими роками?
- Як війна змінює саму природу письма, мову художнього тексту, образ мислення автора?

– Яке слово або образ, на вашу думку, найточніше втілює сучасну Україну в умовах війни?